

проб

ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІ

8.

ВИПУСК 10

ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ

МІЖВІДОМЧИЙ
НАУКОВИЙ
ЗБІРНИК

ВИПУСК 10

У даному випуску висвітлюються актуальні питання історичного матеріалізму, а також дана критика реакційних соціологічних теорій.

Розрахований на викладачів філософії та наукового комунізму, студентів, аспірантів, а також тих, хто цікавиться питаннями філософії.

Редакційна колегія:
чл.-кор. АН УРСР д-р філос. наук
професор Д. Х. Острянин (відпов. редактор), канд. філос. наук І. В. Бичко (відпов. секретар), канд. філос. наук Ю. О. Богданов, канд. філос. наук Ю. Ф. Бухалов, д-р філос. наук В. І. Войтко, д-р філос. наук Д. М. Гринішин, канд. філос. наук Г. Г. Ємельяненко, канд. філос. наук А. І. Клевцов, канд. філос. наук М. Г. Козубенко, канд. філос. наук М. В. Логвинов, канд. філос. наук І. Ф. Надольний (заст. відпов. редактора), професор М. М. Олексюк, канд. філос. наук О. П. Павленко, канд. філос. наук М. П. Редько, канд. філос. наук В. М. Чернокозова, канд. філос. наук І. І. Чорний, д-р філос. наук В. І. Шинкарук.

*Відповідальний за випуск збірника
канд. філос. наук
Г. Г. ЄМЕЛЬЯНЕНКО*

ДІАЛЕКТИКА ЕЛЕМЕНТІВ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ

У період переходу від соціалізму до комунізму відбуваються величезні зміни у виробництві і насамперед у знаряддях і засобах виробництва — елементах, що складають продуктивні сили. Зміна структурних елементів продуктивних сил зв'язана з автоматизацією виробництва, глибокими змінами в його технології. Автоматизація — це вищий історичний етап в розвитку техніки, що знаменує собою початок нової промислової революції, яке веде до глибоких соціальних наслідків, до остаточної перемоги комуністичного суспільства і загибелі капіталізму.

Використання нових джерел енергії, високих температур, тисків і швидкостей зробили необхідним перехід до виробництва, в якому людина не бере безпосередньої участі. На зміну триланкової системі машини приходить чотириланкова. Ланки контролю, керування і регулювання технологічного процесу стають невід'ємною частиною машин. Четверта ланка являє собою не замкнений, ізолюваний пристрій, а систему засобів автоматики, сполучену з іншими подібними керуючими пристроями в автоматично діючій нерозривній комплекс. Це дозволяє без постійної і безпосередньої участі людини здійснювати процес виробництва. Цю суть автоматизації точно відбиває К. Маркс: «Коли робоча машина виконує всі рухи, необхідні для обробки сирового матеріалу, без допомоги людини і потребує лише контролю з боку робітника, ми маємо перед собою автоматичну систему машин, яка, проте, може постійно вдосконалюватися в деталях» [3, 363].

Автоматизація являє собою не тільки застосування приладів, пристроїв і машин для виконання операцій по керуванню. Автоматизація — це складне явище, яке означає, що в розвитку продуктивних сил наступив такий стрибок, який несе докорінні зміни в самому процесі виробництва і в соціально-економічному житті. В стосунках між людиною і робочою машиною наступить новий етап, коли людина за допомогою четвертої ланки виконуватиме свої функції керування виробництвом. Цей етап обумовлюється не лише тим, що сучасне виробництво зіткнулося з обмеженими фізичними і духовними можливостями людини, але й тим, що ручне керування стало економічно невиправданим, воно

не може забезпечити оптимальний технологічний процес виробництва. Так, спостереження за папероробними машинами показали, що при ручному керуванні вони працюють в «оптимальному інтервалі», менш як одну десяту всього робочого часу. За дев'ять десятих всього робочого часу «в трубу» вилітає частина енергії, матеріалів і коштів [8, 208]. Тому виникла необхідність передачі функцій керування машинам. Були створені спеціальні керуючі пристрої, спочатку на механічному принципі дії, а потім — на електронному. Було покладено початок виникненню автоматично безперервно діючої системи взаємно зв'язаних машин.

У зв'язку з цим не можна погодитися з твердженням І. Г. Куракова [9, 84] про те, що визначення автоматизації, дане К. Марксом у «Капіталі», стосується тільки окремих машин і що треба дати його ширше. К. Маркс у даному визначенні використовує поняття «робоча машина», маючи на увазі не окремі машини, а цілу автоматичну систему, яка діє під контролем людини. Ясно, що таке керування можливе лише при застосуванні приладів, пристроїв, механізмів і машин. Саме про це і говорить К. Маркс, наприклад, в «Gründrisse der Kritik der politischen Ökonomie». Будучи включеним у процес виробництва капіталу, пише він, засіб праці зазнає різних метаморфоз, останньою з яких є *машина, вірніше автоматична система машин* (система машин; *автоматична система машин* — лише найбільш завершена, найбільш адекватна форма такої, яка вперше перетворює машини в систему машин), що приводиться в рух автоматом, рушійною силою, яка сама себе приводить у рух; ця автоматична система машин складається з численних механічних і інтелектуальних органів, так що робітники визначені тут лише як свідомі члени [4, 384].

Визначення автоматизації, дане І. Г. Кураковим, відзначається вузькістю. Він говорить, що «під автоматизацією слід розуміти застосування приладів, пристроїв, механізмів і машин для виконання виробничих операцій по керуванню машинами і механізмами і для здійснення механізації розумової праці» [9, 84]. Із визначення зовсім виключена людина, і наголос робиться на сукупності технічних засобів, які забезпечують керування та механізацію розумової праці. Цим самим суть автоматизації звужується. Зміст автоматизації визначається не тільки сукупністю вдосконалень, що застосовуються та дозволяють здійснювати керування і контроль, але й тими змінами, які відбуваються в характері людської праці, в стосунках між людиною і машиною.

Введення нових технічних принципів набуває революційного значення тільки в результаті того впливу, який воно робить на становище людини в суспільному виробництві, характер праці.

Суть автоматизації не можна також зводити лише до механізації розумової праці. Її зміст полягає не тільки в тому, що збільшується частка розумової праці і виникають нові виробничі функції. Характер праці визначається долею творчої праці. В комуністичному суспільстві буде здійснюватися постійна передача всіх регулюючих і контролюючих функцій праці технічним засобам з тим, щоб звільнити творчу силу людської праці. В цьому — головне джерело розвитку продуктивних сил. Таким чином, суть автоматизації не можна звести тільки до нових досягнень технічних засобів в галузі керування й контролю.

В умовах будівництва нового суспільства система машин при комплексній механізації і автоматизації становить кістяк і м'язову систему виробництва. Автоматизація відкриває нову еру в розвитку машинної техніки, її величезне революційне значення полягає в тому, що вона знаменує докорінне перетворення самих знарядь праці, предметів праці, технології, організації виробництва.

У зв'язку з цим зупинимось на трьох аспектах діалектичного взаємозв'язку: «людина — знаряддя праці», «знаряддя праці — предмет праці», «людина — речові фактори виробництва».

Успішне введення автоматизації залежить від головного елемента продуктивних сил — людини, на яку в період поступового переходу від соціалізму до комунізму покладається величезна відповідальність за розумне використання нової техніки. Людина може створити високопродуктивні машини, але не здатна ними високоефективно керувати через природну обмеженість свого тіла. К. Маркс вказував, що «засіб праці стає сам по собі промисловим *perpetuum mobile* (вічним рушієм), який виробляв би безперервно, якби він не натрапляв на певні природні межі з боку своїх помічників-людей, на слабкість їх тіла і на їх сваволу» [3, 384]. У цьому — одна з найскладніших внутрішніх суперечностей розвитку продуктивних сил на сучасному етапі. Розв'язання її обумовило створення автоматичних пристроїв, що дозволили керувати виробництвом без людини. Усунення безпосереднього контакту людини з діючими знаряддями праці є однією з умов підвищення ефективності виробничого процесу.

Введення автоматизації виробничих процесів вносить докорінні зміни і в характер людської праці. Остання все більше зводиться до творчої функції підтримки безперервної роботи машин, удосконалення всіх елементів і проєктування нових машин. Праця людини перетворюється в творчу інтелектуальну діяльність, що створює якнайсприятливіші умови для ліквідації істотних відмінностей між розумовою та фізичною працею. Головний елемент продуктивних сил — людина — одержує небувалий простір в своєму розвитку. Таким чином, у суперечливій єдності людини і знарядь виробництва міститься постійне джерело саморуху продуктивних сил.

Процес удосконалення знаряддя праці має також і свої специфічні суперечності, що визначають хід руху речових елементів виробництва. До них відносяться суперечності, які виникають в розвитку окремих машин і інструментів, нерівномірність розвитку окремих галузей виробництва, спадкоємність у розвитку знарядь праці [12, 79—81].

Знаряддя праці можна класифікувати відповідно до моментів виробництва в основному на чотири великі групи [10]. Перша група пов'язана з переміщенням предмета праці і самої людини (автомобілі, конвейери, транспортери і т. ін.); другу становлять машини, які повністю або частково замінюють ручну працю; третю — енергетичні машини, які трансформують енергію в різних видах, і четверту — система механізмів, пристосувань, приладів і машин, що здійснюють керування всіма елементами виробничого процесу.

Між всіма цими групами існує складний діалектичний взаємозв'язок. Поліпшення або зміна відповідно до потреб виробництва в тій чи іншій групі знарядь праці викликає зміни в інших. Так, винахід робочої машини й вивільнення людини від безпосередніх виконавчих функцій по обробці предметів призвели до революції у сфері керування. Введення автоматизації не тільки докорінно змінює систему керування, але й вимагає зворотної принципіальної зміни робочих інструментів, тобто другої групи знарядь праці. Це дозволило замінити механічний вплив на предмет праці більш ефективними методами: фізичними, хімічними, біологічними, надвисокими і наднизькими температурами, високими тисками і т. ін., тобто сприяло зміні технології. В свою чергу, ці так звані «ультрапараметри» породили нові вимоги до машин, обладнання, керування виробництвом.

За рахунок впровадження нової техніки й сучасної технології досягнуто підвищення продуктивності праці в хімічній промисловості на 70,9%, на 64% — в нафтовій і газовій, на 64,5% — в лісовій.

Отже, запровадження автоматизації потребує високого рівня розвитку всього комплексу найновішої техніки. Академік А. І. Берг відмічає, що автоматизувати застарілу техніку та верстати немає рації, бо автоматизація, «причалапана» до старої технології, не дає економічного ефекту [7, 58].

Виникає питання про уніфікацію й стандартизацію техніки, обладнання, створення та застосування блочних конструкцій.

Автоматичне виробництво повинне мати й відповідну технічну форму, тобто взаємозв'язок, що відповідає вимогам самих знарядь та предметів праці технологічного процесу. До цього часу автоматизація здійснюється зчленуванням звичайних верстатів в єдину автоматичну систему, що не дає економічного ефекту й стримує її розвиток. Найефективнішою, адекватною формою автоматичної техніки є та, яка забезпечує спільний рух

предмета праці й інструмента. Наприклад, роторні лінії, де обробка заготовок здійснюється одночасно з переміщенням предмета праці [11]. Академік М. М. Семенов відмічає, що застосування досягнень хімії, біохімії і біології в техніці дозволить створити «новий тип машин, які, подібно до м'язів, будуть з величезним к. к. д. безпосередньо перетворювати хімічну енергію в механічну...» [16].

Величезні успіхи в розвитку таких наук, як біоніка, можуть привести до створення біонічної форми машин. Застосування нових видів енергії змінить форму й структуру техніки. Як відомо, сучасне перетворення енергії на теплових електростанціях дуже складне і малоефективне.

Хімічна енергія палива в теплових станціях перетворюється в теплову, потім — в механічну і лише після цього — в електричну. Це потребує цілого ряду машин, котлів, турбін, генераторів. Тому вишукування шляхів безпосереднього перетворення теплової або хімічної енергії в електричну приведе до спрощення енергетичних установок й здешевлення вартості їх спорудження. Вчені вже зараз пропонують різноманітні генератори без машинного перетворення різних видів енергії в електричну (МГД — магнітогідродинамічні, атомні та інші) [17].

Нову сторінку в розвитку техніки відкривають винаходи останнього часу. Вони пов'язані з відкриттям радянськими вченими М. Басовим, О. Прохоровим і американським фізиком Ч. Таунсом нових принципів підвищення світлових променів і коротких радіохвиль — квантові генератори та підсилювачі — лазері і мазери [18]. Лазерна і мазерна техніка поряд з успішним використанням ряду електричних процесів (електроерозії, керованих електронних променів, електрогідравлічного удару, струменів плазми та ін.) може стати шуканою формою знарядь виробництва і технологічних процесів, обробки предметів праці. По суті справи — це процеси, в яких в електричному полі конструюються або формуються матеріали та вироби з певними властивостями. «Рискнемо сказати, — говорить член-кореспондент АН СРСР В. Попков, — що тут, подібно до того, як у хімії полімерів конструюються молекулярні структури певних властивостей, електричне поле, здатне конструювати з мікрочастинок певні структури матеріалів і виробів» [14]. Оскільки електротехнологія в принципі може бути застосована до будь-яких матеріалів, незалежно від їх агрегатного стану, що забезпечує поточність і безперервність, високий ступінь керованості. Тенденція розвитку засобів праці така, що все більше вводяться як засоби праці сили природи, спрощуючи самі засоби виробництва і роблячи процес виробництва безперервно й надійно діючим.

Отже, автоматизація повинна мати свою особливу форму, тобто таке сполучення матеріальних елементів виробництва,

яке забезпечить їй однорідність і безпосередність. Людство не одразу знайде зовсім нові форми праці і технології, які б повністю відповідали об'єктивним принципам виробництва. Однак науково-технічний прогрес йде в напрямку створення якісно нових типів машин і технології, максимально «вільних» від участі людини. Послідовне створення повністю автоматизованого, безперервно діючого виробництва, яке виключає безпосередню участь людини в процесі виробництва, — основний закон розвитку техніки при комунізмі [15].

Розглянемо другий аспект взаємодії — «знаряддя виробництва — предмет праці».

У діалектиці взаємодії знарядь виробництва й предметів праці також закладені величезні внутрішні джерела розвитку техніки, продуктивних сил. При їх взаємодії одна річ (знаряддя праці) протистоїть іншій (предмету праці). Так, обробка нового предмета праці потребує і відповідних знарядь виробництва, здатних здобути потрібні механічні, фізичні та інші якості речовини. З цього випливає, що знаряддя праці повинні бути виготовлені з таких матеріалів, які б мали особливі властивості (наприклад, жаростійкість, антикорозійність та ін.). А це в свою чергу ставить проблему необхідності одержання таких матеріалів, предметів праці, з яких можливе було б виготовлення знарядь виробництва, здатних протистояти новим силам природи й речовини. В нескінченній взаємодії знарядь праці і предметів праці міститься внутрішнє джерело розвитку техніки.

В автоматизованому виробництві незмірно підвищується роль людини як активної творчої сили виробництва. Вивчаючи, засвоюючи та застосовуючи все нові якості речовини, вона відповідно до цього удосконалює і розвиває техніку. К. Маркс, відмічаючи роль людини в цій взаємодії елементів продуктивних сил, писав: «Вона користується механічними, фізичними, хімічними властивостями речей для того, щоб відповідно до своєї мети застосувати їх знаряддя діяння на інші речі» [3, 177]. Чим більше людина розширює коло використання різноманітних сил природи, тим могутнішими повинні бути знаряддя приборкування цих сил. У цій постійній «боротьбі» людина мусить все більше і більше покладати весь тягар «боротьби» на знаряддя праці, бо удосконалення знарядь виробництва дозволяє відвойовувати у природи могутні сили. Саме тут, на стикку взаємодії знарядь виробництва і предметів праці, людина вступає у взаємодію з природою, знаходить найповніше застосування своїх творчих сил, саме тут вона бачить досконалість та недоліки знарядь виробництва і предметів праці. Звідси починається вихідний момент перетворення знань та досвіду людини в безпосередню продуктивну силу. Ще Гегель помітив цю особливість людського розуму. «Розум такий же хитрий, як і могутний. Хитрість полягає взагалі в опосереднюючій діяльності,

яка, зумовлюючи взаємне діяння і взаємну обробку предметів відповідно до їх природи, без безпосереднього втручання в цей процес, здійснює свою мету» [3, 177].

Таким чином, у постійній кругооборотній дії «людина — знаряддя виробництва — предмет праці» лежить внутрішня логіка розвитку продуктивних сил.

У нашій філософській та економічній літературі висуваються різні точки зору про місце та роль предмета праці в процесі виробництва. Одні автори вважають, що предмет праці відіграє пасивну роль і тому не слід виділяти його як самостійний елемент продуктивних сил [20]. Інші ж виходять з того, що оскільки весь процес виробництва спрямований на перетворення предмета праці, то він становить органічну частину продуктивних сил [21]. Підтримуючи другу точку зору, ми хотіли б висловити ряд міркувань щодо ролі та належності предмета праці до елементів продуктивних сил.

Як впливає з діалектичного взаємозв'язку «людина — знаряддя виробництва — предмет праці», який ми розглянули, всі ці елементи становлять єдине ціле суспільного виробництва. Предмет праці, будучи самостійним елементом, справляє величезний вплив на всі сторони виробничого процесу.

Активний та нерозривний зв'язок знаряддя виробництва і предметів праці визначається такими моментами.

1. Предмет праці є матеріальною основою доцільної діяльності людини.

2. Своїми механічними, фізичними, хімічними та біологічними властивостями предмет праці визначає з'єднання трьох елементів продуктивних сил у процесі самого виробництва. При цьому один і той самий продукт може бути в одному випадку засобом праці, в іншому — сировим матеріалом, в третьому — і тим і другим одночасно. Тому не можна провести чіткої межі між знаряддями виробництва і предметами праці. В самому процесі виробництва відбувається постійний перехід їх одного в одне залежно від виконання певних функцій у процесі праці. К. Маркс, відмічаючи цю особливість, писав: «Чи виступає певна споживча вартість як сировинний матеріал, засіб праці або продукт, це цілком залежить від її певної функції в процесі праці, від того місця, де вона займає в ньому, і з зміною цього місця змінюються і її визначення» [3, 180].

Звідси випливає, що предмет праці є не просто пасивним природним продуктом, а невід'ємною частиною продуктивних сил [22]. Наприклад, електричний струм є предметом праці через те, що використовується як вихідний матеріал для виробництва, обертаючи, рухаючи певні механізми. Але електричний струм може використовуватись і як засіб праці, коли якості його виступають як знаряддя обробки предметів праці (наприклад, електросилова обробка деталей, електроімпульсна прошивка па-

зів і отворів та ін.). Навіть сама машина, яка підлягає ремонту, виступає як предмет праці. В хімії відмінність між допоміжним і головним матеріалами зникає. «Один і той же продукт, — пише К. Маркс, — в одному і тому ж процесі праці може служити засобом праці і сировим матеріалом» [3, 180].

3. Предмет праці, як і засоби виробництва, — провідник людської активності на природу. Від їх досконалості і якості залежить ступінь панування людини над природою.

4. Предмет праці і засоби виробництва — частина природи, втягнена людиною в процес виробництва. Це відвойовані людиною сили природи, які застосовуються нею відповідно до своєї мети в процесі виробництва матеріальних благ. «Тому, — відмічає К. Маркс, — вступаючи як засоби виробництва в нові процеси праці, продукти втрачають характер продуктів. Вони функціонують тут уже тільки як матеріальні фактори живої праці» [3, 180].

5. Предмет праці сам своїми якостями допомагає перероблювати себе в потрібну річ.

Особливо наочно виявляється величезна роль предмета праці в період створення матеріально-технічної бази комунізму. Рівень розвитку продуктивних сил характеризується не тільки механічними знаряддями праці, але й показниками в накопиченні допоміжних матеріалів, сировини, предметів праці. Від якості предметів праці зрештою залежить ефективність виробництва, якість і досконалість самих знарядь праці.

При цьому різні предмети праці, сировина, джерела сировини в різні історичні епохи відіграють неоднакову роль. Так, в міру розвитку продуктивних сил такі предмети праці, як газ, нафта, уранові руди, надчисті речовини, штучні ізотопи, синтетичні матеріали і інші займають все більше місця в економічному потенціалі соціалістичного суспільства. Основним «тілом» машин вже стає не метал, а різні пластмаси; рушійною силою машин стало не кам'яне вугілля, а газ, нафта, електрика і атомна енергія. Тепер значною мірою розширився набір видів сировини, вихідних матеріалів, що застосовуються. Тепер майже всі хімічні елементи таблиці Менделєєва введені у виробничий процес.

У створенні предметів праці велике значення має виробництво синтетичних матеріалів. Тому Програмою партії передбачається особливо прискорений розвиток хімічних матеріалів [6, 280]. Останні все ширше пробивають собі дорогу як заміновачі матеріалів, які раніше вважалися незамінними. Синтетичні матеріали — найважливіший фактор подальшого технічного прогресу, бо вони перевершують багатьма своїми якостями чорні та кольорові метали, деревину, потребують менше капітальних витрат на організацію їх виробництва і дають великий

економічний ефект. Отже, предмет праці — це відносно самостійний і активний елемент продуктивних сил.

Третій аспект — взаємовідношення людини та речових факторів виробництва в цілому.

Сучасні технічні засоби дають можливість виключати безпосередню участь людини з виробничого процесу. Однак чи означає це повне виключення людини з технічної системи? Справа стоїть набагато складніше, ніж це здається на перший погляд. Людина, розвиваючи та удосконалюючи засоби впливу на природу, доводить їх до небувалих розмірів і складності. Вона ніби «віддаляється» від природи, опосередковуючи свій вплив на неї складною технічною системою. Але це віддалення лише удаване. Через засоби праці людина ніби повертається до єдності з природою шляхом ще глибшого пізнання її закономірностей. Таким чином, змінюється лише характер та форми участі людини в процесі взаємодії з природою. Передаючи все більше своїх функцій машинам, людина тим самим вступає в більш складну та багату сітку взаємовідносин з природою.

Однак з того, що людина передає свої функції машинам, зовсім не випливає, що роль її в процесі виробництва знижується. В нових складних технічних системах трудові функції людини стають надзвичайно різноманітними. Звільнюючи себе від важкої фізичної праці, людина ставить величезні вимоги до духовної потенції, яка не знає меж свого вдосконалення. Передаючи машині одноманітні та стомлюючі функції, людина тим самим створює об'єктивні передумови для розвитку своїх інтелектуальних, моральних і психічних властивостей. Заміна функцій людини машинами не звільняє її від необхідності мислити. Французький вчений Ж. Мунен справедливо писав: «Машинна не тільки не мислить за людину, не тільки не визволяє її від необхідності мислити, але вона ще вимагає, щоб людина, яка нею користується, мислила з повним навантаженням».

Сучасний науково-технічний прогрес передбачає всебічний розвиток робітника, покладаючи на нього ще більшу відповідальність за розумне і планомірне функціонування всього суспільного виробництва. Питання полягає не у виключенні людини з технічної системи, а у створенні умов для найбільш ефективного впливу на виробничий процес.

Навіть найбільш вдосконалене автоматичне виробництво не може функціонувати без людини. Людина завжди залишається головною ланкою у виробництві.

Отже, виникають дві взаємообумовлюючі тенденції в розвитку продуктивних сил: 1) автоматизація все більше звільняє людину від безпосередньої участі її в процесі виробництва; 2) одночасно значною мірою зростає залежність суспільного виробництва від творчої, духовної активності людини, від досконалості головного елемента продуктивних сил.

На цю суперечність цілком справедливо вказує М. І. Бобнева і В. Я. Єльмеев [23]. Перший бік цієї суперечності (засоби праці) повинен вдосконалюватися з урахуванням об'єктивних закономірностей розвитку самої техніки, найбільш ефективного поєднання елементів виробничого процесу, створення високої продуктивності праці, максимально ефективних умов участі людини у виробництві.

Другий бік суперечності — людина, яка мусить постійно розвивати духовну міць, все більше перетворюючи свої знання та досвід у матеріальні засоби впливу на природу. К. Маркс писав, що робітник вже не той, яким він був, коли вклинював зміцнений предмет природи між собою і неорганічною природою, якою він оволодіває; тепер проміжною ланкою між собою і природою робітник поміщає природний процес, який він перетворює в промисловий. Він стає поряд з процесом виробництва замість того, щоб бути його головним агентом. Лише ці перетворення відкривають шлях до всебічного розвитку суспільного індивіда [5, 62], розвитку продуктивних сил, переростання їх у матеріальну основу становлення комуністичної формації.

Таким чином, людина, втілюючи свої думки, ідеї, цілі в машинах, в матеріальних елементах виробництва, ніби відриває їх від себе і перетворює в самостійно існуюче реальне буття — засоби праці. В той же час створені засоби виробництва виступають додатковими подовженими органами почуттів та мозку людини, збільшуючи її духовні сили. В знаряддях праці думка людини стає реальною, в образі того чи іншого предмета вона вступає у взаємодію з природою, щоб дати новий поживок для безмежної роботи людського мислення. Знаряддя праці виступають як засоби пізнання та перетворення людиною природи.

Отже, з діалектичного взаємозв'язку «людина — знаряддя праці» — «знаряддя праці — предмет праці» випливає, що вони, перебуваючи в єдності, за певних умов переходять одне в одне, міняючись місцями, створюючи безмежну спіраль поступового розвитку продуктивних сил. «Під час процесу праці, — писав К. Маркс, — праця раз у раз переходить з форми діяльності в форму буття, з форми руху в форму предметності» [13, 186]. «У виробництві об'єктивується особа, в особі суб'єктивується річ» [1, 672].

Джерело розвитку продуктивних сил лежить як у діалектичному взаємозв'язку елементів, що їх складають, так і в безпосередній внутрішній логіці розвитку самих елементів. Активною стороною вступає людина. Вона — початок всіх змін. Всі інші елементи — творіння її рук і мозку. Проте без технічної форми опосередкування себе з природою людина не могла б бути людиною. В знаряддях праці людина знайшла нову соціальну форму руху матерії — опосередкування з природою.

В период строительства коммунизма происходят огромные изменения в производстве, раскрываются новые, ранее неизвестные стороны в диалектической взаимосвязи структурных элементов производительных сил. Все это создает объективные предпосылки для дальнейшей конкретизации учения марксизма-ленинизма о производстве как материальной основе общества. В статье выясняются три аспекта диалектического взаимодействия элементов производительных сил: «Человек—орудия труда», «Орудия труда—предметы труда», «Человек—вещественные факторы производства в целом».

ЛИТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 12.
2. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20.
3. К. Маркс і Енгельс. Твори, т. 23.
4. K. Marx. Gröndrisse der Kritik der politischen Ökonomie, Berlin, 1953, S. 584.
5. 3 неопублікованих рукописів К. Маркса. — «Большевик», 1939, № 11—12.
6. XXII съезд Коммунистической партии Советского Союза. Стенографический отчет, т. III, М., Госполитиздат, 1962.
7. А. И. Берг. О некоторых проблемах кибернетики. — «Вопросы философии», 1960, № 5.
8. Владимир Келер. Человек разумный. Изд-во ЦК ВЛКСМ «Молодая гвардия», 1964.
9. И. Г. Кураков. Наука и техника в период развернутого строительства коммунизма. Соцэкгиз, 1963.
10. И. Я. Кофедератов. Машина. Вопросы истории возникновения и развития техники. 1959, вып. 8.
11. Л. Кошкин, Ю. Бережной. Вихрь рождает машины. М., 1962.
12. Г. В. Осипов. Техника и общественный прогресс. М., 1959.
13. Б. Петров. Автоматизация—знамя технического прогресса. — «Известия», 1964, 25 октября.
14. В. Попков, член-корр. АН СССР. Новая профессия электричества. — «Известия», 1964, 28 ноября.
15. «Вопросы философии», 1958, № 7.
16. Вестник высшей школы, 1962, № 10.
17. «Наука и жизнь», 1964, № 5; «Наука и жизнь», 1964, № 11.
18. И. Сталин. Вопросы ленинизма. Изд. 2-е; П. Никитин. Политэкономия. Соцэкгиз, 1959; Цуй Цзы-до. Категория производительных сил и источники их развития. Автореферат. М., 1960; М. А. Процько. Диалектика производительных сил и производственных отношений в социалистическом обществе. М., 1960; Д. К. Трифонов. Производительные силы общества и их составные элементы. — Вестник ЛГУ, 1960, № 23.
19. В. Лебедев. Развитие человеческого общества. ОГИЗ, 1931; Б. В. Чагин, А. Г. Харчев. О категориях «производительные силы» и «производственные отношения». — «Вопросы философии», 1958, № 2; А. С. Мендельсон. О производительных силах — «Вопросы философии», 1959, № 1; В. А. Фомина, В. И. Белозерцев. Особенности развития социалистического способа производства. М., 1962; И. Н. Ястремский. О составных элементах производительных сил. Некоторые вопросы исторического материализма. Ростов-на-Дону, 1962; В. Ф. Гаврилин. Входит ли предмет труда в производительные силы? — «Философия наук», 1963, № 2 и др.
20. И. Н. Ястремский. О составных элементах производительных сил. Некоторые вопросы исторического материализма. Ростов-на-Дону, 1962.
21. М. И. Бобнева. Техника и человек. — «Вопросы философии», 1961, № 10, стор. 78; «Коммунист», 1964, № 16; В. Я. Ельмеев. Коммунизм и развитие человека как производительной силы общества. М., 1964.

ТЕХНІЧНИЙ ПРОГРЕС І СТАНОВЛЕННЯ КОМУНІСТИЧНОГО СТАВЛЕННЯ ДО ПРАЦІ

У період будівництва комунізму вирішуються такі важливі завдання: створення матеріально-технічної бази комунізму, перетворення соціалістичних суспільних відносин у комуністичні, виховання нової людини та ін. Всі вони нерозривно пов'язані між собою, взаємообумовлюють одне одного.

Так, будівництво матеріально-технічної бази комунізму немислиме без безперервного технічного прогресу. Від останнього залежить таке важливе завдання, як виховання людини комуністичного суспільства. Адже створювати матеріально-технічну базу комунізму можуть тільки високоосвічені і високосвідомі люди. Разом з тим, матеріально-технічна база комунізму обумовлює розуміння завдань і перспектив розвитку суспільства і сумлінне ставлення до виконання своїх обов'язків перед суспільством. «Чим вища свідомість членів суспільства, — говориться в Програмі КПРС, — тим повніше і ширше розгортається їх творча активність у створенні матеріально-технічної бази комунізму, в розвитку комуністичних форм праці і нових відносин між людьми і, значить, тим швидше й успішніше розв'язуються завдання будівництва комунізму» [4, 102]. Тому «в центрі ідеологічної роботи повинно стояти виховання трудящих в дусі високої політичної свідомості і комуністичного ставлення до праці» [5, 24].

У процесі виховання кожна людина повинна усвідомити свій обов'язок перед суспільством, постійно вдосконалювати свої здібності, розвиваючи і збагачуючи їх, опановувати науку, підвищувати продуктивність праці, безперервно збільшувати суспільні багатства, створювати умови для основного принципу комунізму: «Від кожного — за здібностями, кожному — за потребами». Здійснення цього принципу супроводжуватиметься перемогою комуністичної праці, яка стане першою життєвою потребою. «Комуністична праця у більш вузькому і строгому значенні слова є безплатна праця на користь суспільства, праця, яка виконується не для відбуття певної повинності, не для одержання права на певні продукти, не за наперед встановленими і узаконеними нормами. Це добровільна праця, праця

без норми, праця, яка дається без розрахунку на оплату, без умови про оплату, праця за звичкою працювати на загальну користь і за свідомим (що перейшов у звичку) ставленням до необхідності праці на загальну користь, праця, як потреба здорового організму» [3, 462]. Такою стане праця в комуністичному суспільстві.

Процес комуністичного ставлення до праці, що розпочався з перших кроків соціалістичного будівництва, прискорюється і набирає все більшого розмаху в період будівництва комунізму, в умовах створення матеріально-технічної бази комунізму.

Взаємозв'язок технічного прогресу і перетворення праці в першу життєву потребу проявляється безпосередньо і опосередковано.

Безпосередньо технічний прогрес впливає на зміну характеру суспільної праці, на формування нових здібностей людини, її дисциплінованості, на оволодіння новими знаннями.

Опосередковано вплив технічного прогресу проявляється у зростанні суспільного багатства і поліпшенні матеріального добробуту народу, скороченні робочого дня, зміні структури професіональних груп і виробничих колективів, виникненні нових форм комуністичного змагання. Технічний прогрес спричиняє зміни характеру суспільної праці, впливає на зростання творчої активності мас. У період будівництва комунізму у виробництво все більше впроваджується комплексна механізація і автоматизація, під їх впливом відбувається процес поступової ліквідації ручної праці робітників, зайнятих як на допоміжних, так і основних операціях. Так, на місце вантажників, підносикив приходять водії автотранспорту, машиністи кранів, авто- і електротехніки та ін.

Технічний прогрес приводить до удосконалення системи машин і механізмів, що вимагає підвищення знань робітників. В праці оператора верстата-автомата, автоматичної лінії фізичні зусилля зводяться до мінімуму і значно зростає навантаження на органи чуття. Оператор повинен досконало знати весь технологічний процес, вплив на його хід різних факторів, будову і роботу обладнання. Разом з тим у ході роботи він повинен вміти швидко і точно застосувати свої знання, для чого необхідні відповідні навички, що стосуються вже навиків розумової праці. З розвитком автоматизації на виробництві основною фігурою стає робітник-наладчик. Його праця вимагає відмінних знань суті технологічного процесу, конструкцій, кінематики і динаміки обладнання. Такий робітник повинен безперервно збагачувати свої знання і вдосконалювати їх.

Автоматизація вимагає робітника широкого профілю, який систематично підвищує свої знання і кваліфікацію. Наприклад, на київському заводі «Точелектроприлад» на дільниці вакуумних печей були встановлені нові агрегати. Їх установлення при-

вело до того, що старі робітники-термісти не змогли забезпечити безперервну роботу дільниці. На зміну їм прийшли електромонтери. Це заставило підвищити кваліфікацію робітників-термістів, монтерів-ремонтників, наладчиків та ін.

Такі зміни у зв'язку з цим проходять скрізь, відбувається підвищення загальноосвітнього рівня робітників, що навчаються в школах, технікумах, інститутах. У м. Лубни, де налічується близько 10 000 робітників, працюють дві вечірні школи, консультаційний пункт загальнотехнічного факультету Полтавського сільськогосподарського інституту, філіал Харківського машинобудівного технікуму. На кожному підприємстві працюють виробничо-технічні курси. Тільки на заводі лічильних машин у 1967 р. 54 робітники навчалися у вечірній школі, 38 — в технікумах, 27 — в інститутах, 180 — на виробничо-технічних курсах. На прикладі цього заводу ми можемо переконатись, як змінився загальноосвітній склад робітників під безпосереднім впливом технічного прогресу:

Роки	Всього робітників	Освіта			
		до 8 кл.	до 10 кл.	середня	вища
1961	425	103	126	182	14
1967	1027	40	75	840	52

Ще більших знань і навичок від трудящих вимагає дальший розвиток автоматизації. Так, у саморегулюючому автоматичному процесі людина тільки спостерігає за роботою комплексу автоматичних машин. Вона повинна знати різні їх системи, розуміти всю сукупність технологічних процесів і їх взаємозв'язок, уміти користуватися складною контрольною, вимірювальною апаратурою і в міру необхідності швидко відновлювати роботу автоматичних систем. Необхідність постійного збагачення знань у процесі виробничої діяльності стає однією з найважливіших рис праці в період побудови комуністичного суспільства, процесу перетворення праці в творчість, а отже, і в першу життєву потребу. Людина виростає інтелектуально і внаслідок цього активніше сприймає суть виробничого процесу, що спонукає її свідомо підпорядковувати свою поведінку об'єктивним вимогам організації виробництва. Вона прагне оволодіти наукою, дотримуватись культури виробництва, бути дисциплінованою, організованою. Отже, без сучасних наукових знань не можна керувати сучасними машинами, приносити суспільству користь з повною віддачею сил.

Важливо відмітити, що матеріально-технічна база комунізму і насамперед комплексна автоматизація є матеріальною осно-

вою для ліквідації істотних відмінностей між розумовою і фізичною працею. В процесі створення цієї основи зникає важка фізична праця. Автоматизоване виробництво обумовлює органічне поєднання функцій і навичок розумової і фізичної праці, підвищує вимогливість до науково-технічних знань трудящих.

Автоматизація не ліквідує фізичну працю взагалі. Вона лише змінює її зміст. Адже з розвитком техніки виникають нові професії, необхідні для обслуговування, утримання і ремонту техніки. Наприклад, виконувати збирання складних машин в індивідуальному і серійному виробництві, що зв'язано з встановленням важких деталей, може тільки висококваліфікований робітник, що має добру технічну підготовку, поєднує розумову і фізичну діяльність.

Технічний прогрес, ведучи до ліквідації відмінностей між розумовою і фізичною працею, зумовлює підвищення свідомості трудящих мас, посилює їх активність, перетворює працю в справжню творчість. Саме активне творче ставлення до праці поширило у період будівництва комунізму рух новаторів, раціоналізаторів. Рух раціоналізаторів охопив мільйони трудящих Радянського Союзу. Рідко можна знайти таке підприємство, де б кожний третій, а то і другий не був раціоналізатором чи винахідником. Про динаміку цього явища свідчать такі дані: в 1940 р. поступило 591 тис. раціоналізаторських пропозицій, а в 1966 р.—4 млн. 126 тис. При цьому, якщо в 1940 р. було впроваджено 34% поданих пропозицій, то в 1966 р.—70%. Цікаво навести дані, що характеризують зростання раціоналізаторства в нашій країні за останні 17 років:

Впроваджено раціоналізаторських пропозицій	Рок		
	1950	1960	1967
Кількість	655 тис.	2536 тис.	3 млн.

Ми бачимо, що кількість винаходів і раціоналізаторських пропозицій з року в рік зростає. Це зв'язано з тим, що за останні роки сталися глибокі якісні зміни в економіці нашої країни, виникли нові галузі виробництва, здійснено технічне переозброєння ряду галузей народного господарства, побудовано і введено в дію тисячі великих підприємств. Щорічно впроваджуються у виробництво тисячі різних типів машин, обладнання, унікальних приладів. Тільки за 1967 р. сконструйовано і виготовлено більш як 3 тис. зразків нових машин, близько 1,5 тис. приладів. Значно зросла механізація і автоматизація

виробничих процесів. З другого боку, це зв'язано із значним зростанням загальноосвітнього рівня мас.

Проведені нами конкретні соціологічні дослідження на Лубенському заводі лічильних машин підтверджують, що загальноосвітній рівень робітників є тим мірилом, яке визначає творчу працю робітників, їх участь у раціоналізаторстві та винахідництві. Наведемо такі дані: на заводі в 1961 р. було впроваджено 38 раціоналізаторських пропозицій, в 1966 р. — 121, в 1967 р. — 86, а річна економія відповідно становила в 1961 р. — 3 тис. крб., в 1966 р. — 38,1 тис. крб., в 1967 р. — 52,3 тис. крб. Раціоналізаторство зросло не лише за кількістю пропозицій, але й за якістю.

Про зростання раціоналізаторства на заводі свідчить його економічний ефект. Важливо, що більшість раціоналізаторських пропозицій надходить від робітників, саме вони проявляють ініціативу і творчість у праці.

Масовий рух раціоналізаторів підтверджує слова В. І. Леніна, що комунізм починається там, де проявляється самовіддана, перемагаюча тяжку працю, турбота рядових робітників про зростання продуктивності праці.

Рух раціоналізаторів розвиває творчу ініціативу трудящих і є одним із шляхів виховання любові до праці. Разом з тим участь у раціоналізації приводить до глибшого розуміння технології виробництва і вміння застосовувати сучасну техніку. В процесі раціоналізації зміцнюється творча науково-технічна співдружність інженерів і робітників, згуртовується колектив, трудівники якого проявляють спостережливість, увагу, кмітливість, поєднуючи розумові і фізичні здібності. Зростає організованість, дисциплінованість трудящих, прагнення знати більше, зробити краще, постійно вдосконалювати свою майстерність, намічати нові творчі рубежі і досягати їх.

Багатьом відоме ім'я заслуженого раціоналізатора Г. О. Зубова з Полтавського турбомеханічного заводу, для якого праця стала необхідністю, перетворилася в звичку.

Творча ініціатива трудящих проявляється у створенні громадських виробничих організацій: громадські конструкторські бюро, бюро технічної інформації, громадські бюро нормування праці. Вони вирішують такі складні проблеми, які раніше були під силу лише великим конструкторським колективам або навіть проектним інститутам. У громадських конструкторських бюро робітник прилучається до інженерно-технічної праці, а це вимагає від нього підвищення кваліфікації і загальнотехнічних знань. Він розвиває свої конструкторські і винахідницькі здібності.

На багатьох підприємствах працюють громадські бюро технічної інформації. Вони вивчають технічну літературу, виявляють новини, необхідні для впровадження у виробництво,

організують творчі відрядження, семінари, лекції, оформляють стенди технічної інформації, здійснюють контроль за впровадженням всього нового.

Про зростання творчої ініціативи свідчить також виникнення громадських бюро нормування праці. Наскільки цей рух став масовим, можна судити із даних за 1964 р. Наприклад, у Свердловській області діяло 1330 громадських бюро нормування, на московських підприємствах — близько тисячі. Якщо в Білорусії у 1961 р. таких бюро було лише 18, то в 1964 р. уже більше як тисяча. Зростання кількості промислових бюро нормування праці зумовлено технічним прогресом, виробництвом і застосуванням нових машин, приладів і т. д. Оволодіння новими машинами та приладами поставило в складне становище нормувальників підприємств, які часто не встигали обґрунтовувати і визначати норми. Це приводило до великих втрат на підприємствах. Отже, технічний прогрес на порядок дня поставив питання про те, що робітник сам повинен вести роботу по визначенню норм виробітку. Саме життя соціалістичного суспільства показало, що при нормуванні праці не можна обійтись без громадськості. Завдання членів бюро не в хронометражі роботи, не в її контролі, а в допомозі робітникам краще опанувати існуючі і прокласти дорогу новим, вищим нормам. З цією метою вони глибоко вивчають і поширюють кращі прийоми праці.

Один з найголовніших результатів руху промислових бюро нормування праці полягає в тому, що в ньому закладений початок переходу до праці без норми. Весь колектив підприємства вступає у боротьбу з психологією егоїзму, користюлюбства, яка хоч і зникає, але для багатьох ще ставить проблему «мого» і «нашого». Членам бюро і всій громадськості доводиться вести боротьбу з приватновласницькими поглядами окремих робітників. Таким чином, робота в ГБНП об'єктивно вимагає підвищення знань не тільки загальноосвітніх, технічних, але й політичних. У цій роботі зростає свідомість трудящих, що утверджує їх як господарів всіх багатств нашої країни, ставить на один рівень «мое» і «наше».

Участь громадськості в нормуванні праці, у вдосконаленні засобів виробництва приводить до зміни самої організації праці. І це не випадково, бо організація праці часто є для людини найбільш яскравим виразом її значимості, розумності. В. І. Ленін підкреслював, що для Радянської влади саме організація праці є «найголовнішим, корінним і злободенним питанням всього суспільного життя» [2, 177]. Характерно, що ініціаторами зміни організації праці виступають безпосередні виконавці виробничих операцій, робітники, що опанували нову техніку і усвідомили її значення. Виявом нової організації праці є створення комплексних бригад на шахтах, рудниках, будовах. Такі

бригади стали можливими внаслідок зростання технічного рівня виробництва, техніко-культурного рівня і кваліфікації робітників, а також усвідомлення ними ролі господарів своєї країни. Комплексні бригади — це бригади, де люди вчаться працювати по-комуністичному. Бригадир комплексної бригади шахти ім. Косіора м. Луганськ С. І. Воротников розповідає, що організація комплексної бригади створила нові рамки взаємозалежності, і результат роботи колективу тепер залежав від кожного, але заробіток — від особистої майстерності і роботи бригади в цілому. Така організація праці вимагала від гірників всебічної технічної підготовки, бо комплексна організація праці вимагає взаємозаміни. Новатори вдосконалювали свою майстерність, технологію вугледобування, зменшували кількість робочого часу. Внаслідок цього середньодобовий видобуток вугілля збільшився в 2,5 рази, а продуктивність праці зросла на 48%, собівартість вугілля знизилась на 10,5%. Наскільки важливий почин тов. Воротникова можна судити з того, що тільки в Луганській області за його методом у 1966 р. працювало 170 бригад. Головне в новій організації праці полягає в тому, що вона науково спланована, а по-науковому організувати працю можуть тільки високоосвічені, технічно грамотні спеціалісти. Рационально організована праця забезпечує зростання її продуктивності. На прикладі бригади Воротникова ми бачимо, що зростання продуктивності праці, зниження собівартості продукції забезпечила наука, що прийшла на робоче місце, а наукою оволоділи робітники, які постійно вдосконалюють свої знання внаслідок вдосконалення техніки. Сьогодні НОП на виробництві є справою всіх трудящих, і важко знайти підприємство, де б громадські організації стояли осторонь цієї важливої справи. Участь у русі за наукову організацію праці приводить робітника до розуміння, що його діяльність спрямована на підвищення продуктивності праці, на збільшення матеріальних багатств, без яких неможлива побудова комуністичного суспільства. Кожен трудівник, борючись за найраціональнішу організацію праці, усвідомлює, що цим він наближає комунізм — мету, до якої прагне наше суспільство. Отже, нове ставлення до праці полягає у цілеспрямованості, наполегливості кожного трудівника в досягненні мети.

У зв'язку з технічним прогресом на порядок денний комуністичного будівництва поставлено таке важливе питання, як проблема надійності. Надійність — проблема, яка по суті вирішує, бути чи не бути автоматизації. Надійність, якість потрібні скрізь, але особливо в складних апаратах, машинах. Саме боротьба за якість перетворює працю робітника, колгоспника, інженера в працю на загальну користь. Високоякісна продукція викликає радість, надихає на творчу працю кожного члена суспільства. Боротьба за якість, за світові стандарти нашої

продукції породжує патріотизму у праці, гордість за досягнення нашої науки, нашого виробництва. Нарешті, продукція високої якості викликає задоволення наслідками праці, запалює на трудові звершення, а це і є елемент комуністичного ставлення до праці.

Таким чином, науково-технічний прогрес веде до інтелектуального розвитку будівника комуністичного суспільства, а інтелектуальний розвиток, в свою чергу, — до більш активного розуміння суті виробничих процесів, спонукає людину свідомо підпорядковувати свою поведінку об'єктивним вимогам соціалістичного виробництва. Звідси прагнення людей оволодіти наукою, культурою виробництва, бути дисциплінованими. Це обумовлює зростання творчої ініціативи трудящих. А розвиток останньої є одним з головних шляхів виховання комуністичного ставлення до праці. Велике значення для виховання комуністичного ставлення до праці мають умови їх праці і життя. Технічний прогрес забезпечує санітарно-гігієнічні умови праці, які ведуть до ліквідації виробничого травматизму і професійних захворювань. Комплексна механізація і автоматизація народного господарства ліквідує такі нинішні супутники виробництва, як дим, бруд і шкідливий для здоров'я шум. Чистота, свіже повітря, приємний колір обладнання сприятимуть виконанню праці високоякісно.

Надзвичайно велике значення для трудящих у виробленні комуністичного ставлення до праці має безпосередній вплив навколишньої дійсності. Виробнича естетика в поєднанні з іншими художніми заходами виховує в людини уміння сприймати, розуміти і цінити красиве. А, за словами Маркса, людина, що розуміє красиве, прагне будувати життя за законами краси.

Технічний прогрес сприяє виникненню нових форм соціалістичного змагання. Соціалістичне змагання — це такі відносини, які виражаються в колективній боротьбі за систематичне піднесення продуктивності праці, у прагненні кожного працювати краще, доганяти передових, допомагати відстаючим і добиватися піднесення всіх галузей громадської діяльності, збільшення суспільних багатств. [7, 39]. Воно виникло з перемогою соціалістичної революції, розвивалось і піднялось на вищий ступінь у період будівництва комунізму, знайшло конкретне втілення у змаганні колективів і ударників комуністичної праці. Це знаменує собою новий ступінь у зростанні свідомості мас, комуністичного ставлення до праці. Рух колективів і ударників комуністичної праці підготовлений всім розвитком соціалістичного будівництва, величезними успіхами соціалістичної економіки, небувалим піднесенням освіти і культури радянського народу, зростанням його добробуту. Це змагання відбило всебічний розвиток соціалістичних суспільних відносин, активності мас.

Змагання за комуністичну працю є великою матеріальною і морально-політичною силою, воно стало школою масового трудового героїзму і виховання нової людини. Рух за комуністичну працю не тільки відбиває рівень розвитку соціалістичного способу виробництва, але й впливає на його вдосконалення. Знаменною особливістю руху є органічне поєднання боротьби за всебічний розвиток виробництва з боротьбою за нові відносини між людьми, за утвердження і перемогу комуністичної праці і побуту.

У привітанні ЦК КПРС учасникам Всесоюзної наради бригад і ударників комуністичної праці говориться: «Головною особливістю змагання за звання бригад і ударників комуністичної праці є те, що в ньому органічно поєднується боротьба за досягнення на основі найновішої науки і техніки найвищої продуктивності праці і виховання нової людини — господаря своєї країни, який постійно дивиться вперед, дерзає, мислить, творить. Зв'язуючи воедино працю, навчання і побут, це змагання робить активний вплив на всі сторони життя і діяльності людини, є важливим фактором ліквідації істотних відмінностей між розумовою і фізичною працею» [6, 152].

Боротьба за високу продуктивність праці — головне у змаганні бригад і ударників комуністичної праці. Вона породжує почуття колективізму в боротьбі за високі показники виробництва. Таким змагання могло стати тільки в результаті вдосконалення техніки і технології, підвищення кваліфікації трудящих, зміцнення дисципліни. Учасники руху за комуністичну працю розуміють, що їх праця спрямована на створення матеріально-технічної бази комунізму, а створюючи матеріально-технічну базу комунізму, вони наближають здійснення вікової мрії людства — побудови комунізму. Життя показує, що колектив, який вступив у змагання або, тим більше, уже завоював це почесне звання, добивається вищих показників порівняно з тими, хто ще не вступив у це змагання. Підвищення продуктивності праці В. І. Ленін називав найголовнішим для перемоги комуністичного суспільства. І саме це найголовніше перебуває у центрі уваги колективів комуністичної праці.

Одним із головних лозунгів боротьби за комуністичну працю є боротьба за якість, надійність, довговічність продукції, що випускається колективами комуністичної праці. Ці колективи ведуть боротьбу за недопущення браку, за бездефектну продукцію. Вони ставлять питання так: зроблено в цеху комуністичної праці, значить повинно бути гарантією високої якості.

Таким чином, свідомо комуністична праця, становлення якої відбувається в процесі нинішнього змагання, є, як указував В. І. Ленін, працею без контролю.

У змаганні виховується найцінніша якість людини — почуття нового, прагнення до сміливого починання, що прискорює

технічний прогрес. Сьогодні змаганням за комуністичне ставлення до праці зайнято більш як 35 мільйонів трудящих. Практично це означає, що кожний другий трудівник, зайнятий в народному господарстві, учиться працювати і жити по-комуністичному. Всі учасники змагання активно виступають борцями за технічний прогрес і кращу організацію праці, показують приклад у підвищенні культурно-технічного рівня, в оволодінні передовими методами праці. Все це приведе до перемоги комуністичної праці.

Величезну роль у народженні комуністичного ставлення до праці відіграє суб'єктивний фактор — цілеспрямована ідеологічна робота партії і всіх громадських організацій, що допомагають кожній людині осмислити суспільне значення своєї діяльності і вести непримиренну боротьбу з пережитками капіталізму в свідомості людей. Таким чином, у формуванні комуністичного ставлення до праці необхідне поєднання діяльності суспільних сил: з одного боку, неупинно повинна зростати керівна і спрямовуюча роль Комуністичної партії, організаторська роль Радянської держави та громадських організацій, а з другого боку, необхідне глибоке усвідомлення широкими народними масами політики партії, заходів нашої держави та проявлення ними наполегливості, енергії при виконанні завдань комуністичного будівництва. Життя показує, що завдання побудови комуністичного суспільства вирішується успішніше там, де колектив розуміє мету, що стоїть перед ним. А розуміння мети залежить значною мірою від ефективності ідеологічної, виховної роботи партійних організацій, від сили впливу виробничого колективу на особу, від міри зрілості самого колективу, від керівництва колективом.

Для того щоб правильно організувати керівництво, необхідно впровадити в життя всі принципи соціалізму, що зумовлюють поліпшення добробуту трудящих на базі зростання суспільних багатств. При цьому головним є здійснення принципу: «Від кожного — за здібностями, кожному — за працею». Це означає: колектив чи окремих трудівників, що добився нових успіхів у праці, застосував нове в роботі, негайно повинен винагороджуватись як морально, так і матеріально. Рушійною силою змагання насамперед виступають моральні фактори. Але життя показує, що успіх змагання значною мірою залежить і від матеріального заохочення його учасників. Вища винагорода за творчу високоякісну працю викликає заінтересованість кожної людини в ретельнішому виконанні своїх виробничих завдань. Матеріальне заохочення колективу в цілому в процесі комуністичного будівництва приведе до того, що особиста матеріальна заінтересованість відступить перед громадською заінтересованістю, турботою кожного стане турбота про збільшення суспільного багатства і поліпшення суспільного добробуту.

Отже, вміле використання моральних і матеріальних стимулів при зростанні суспільних багатств приведе до перетворення праці в першу життєву потребу.

Однак не слід абсолютизувати роль суб'єктивного фактора, применшувати роль об'єктивних закономірностей. Лише в поєднанні дій об'єктивних закономірностей і суб'єктивного фактора — успіх технічного прогресу і становлення комуністичного ставлення до праці.

Краткое содержание

В статье освещаются некоторые основные направления взаимосвязи технического прогресса и становления коммунистического отношения к труду, анализируются факторы непосредственного и опосредованного взаимодействия технического прогресса и становления коммунистического отношения к труду.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3.
2. В. І. Ленін. Твори, т. 27.
3. В. І. Ленін. Твори, т. 30.
4. Програма КПРС. К., 1961.
5. Резолюція XXIII з'їзду КПРС на Звітну доповідь ЦК КПРС. К., 1966.
6. О коммунистическом отношении к труду. К., 1962.
7. С. І. Черкасова. Змагання народних мас — метод виховання комуністичного ставлення до праці. К., 1966.
8. А. А. Зворыкин. Наука, производство, труд. М., 1965.

ВПЛИВ РОЗВИТКУ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ І ВИРОБНИЧИХ ВІДНОСИН НА ЗМІНИ В ПОБУТІ КОЛГОСПНОГО СЕЛА

Практичне втілення в життя Програми КПРС, рішень XXIII з'їзду партії, постанови ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищення їх ролі в комуністичному будівництві» ставить перед необхідністю вивчення ряду теоретичних проблем, спрямованих на забезпечення успішного будівництва комунізму в нашій країні. До таких проблем відноситься і проблема формування, розвитку побуту колгоспного селянства.

Конкретний аналіз процесу становлення повсякденного укладу життя колгоспного села, дослідження якісних змін, виявлення ускладнень, суперечностей у формуванні нового в побуті колгоспників та шляхів їх вирішення має важливе значення для розуміння діалектики становлення комуністичного побуту в нашій країні, для розробки науково обґрунтованих рекомендацій з питань удосконалення суспільних відносин, для практичного вирішення великих і складних завдань комуністичного будівництва.

Класики марксизму-ленінізму підкреслювали, що для конкретного уявлення про суспільний лад, для наукової характеристики суспільства у внутрішньому взаємозв'язку, взаємодії всіх його сторін необхідно поряд з аналізом виробничих, класових, національних, сімейних та інших відносин давати характеристику побуту. Останній є одним із елементів суспільно-економічної формації і відбиває характерні риси цієї формації, по-своєму відображаючи соціальну суть життя людей, особливості способу виробництва, суспільного ладу, матеріальної і духовної культури.

В. І. Ленін, відзначаючи величезний успіх «Капіталу» К. Маркса, писав, що ця книга «показала читачеві всю капіталістичну суспільну формацію як живу — з її побутовими сторонами, з фактичним соціальним проявом властивого виробничим відносинам антагонізму класів, з буржуазною політичною надбудовою, ... з буржуазними ідеями свободи, рівності, ... з буржуазними родинними відносинами» [1, 119].

Досліджуючи процес формування комуністичних суспільних відносин, необхідно показати якісні зміни, які відбулися в побуті трудящих нашої країни взагалі, в побуті колгоспного селянства зокрема. Перебудова, вдосконалення побуту є складовою частиною становлення комуністичної суспільно-економічної формації, яка відбувається в нерозривному зв'язку з розвитком соціалістичних суспільних відносин. Побут органічно поєднаний з матеріальним і духовним життям людей, тому в його структурі розрізняють дві сторони — матеріальну і духовну.

До матеріальних основ побуту відносяться житлові умови, організація харчування, предмети домашнього вжитку, комунальне, торгове, медичне обслуговування, тобто все, що служить задоволенню матеріально-побутових потреб людини.

Але побут не можна відокремлювати від духовних запитів людей, які теж характеризують уклад життя людини. Духовну сторону побуту становлять рівень освіти, виховання підростаючого покоління, моральні, правові, естетичні відношення, норми співжиття між членами сім'ї, сусідами, організація відпочинку, традиції, обряди та ін.

Відносини, пов'язані з матеріальними основами побуту, є частиною матеріальних суспільних відносин, а відносини, пов'язані з духовною стороною побуту, стосуються суспільної надбудови, тобто на побут як суспільне явище впливають матеріальні суспільні відносини і відносини надбудовного ідеологічного порядку.

Будучи явищем історично і соціально обумовленим, побут змінюється, вдосконалюється разом із способом виробництва. Як і суспільство в цілому, побут розвивається поступально, зазнає постійних змін, в процесі яких втрачаються одні, віджили форми і набуваються нові, досконаліші, що відповідають загальному рівню розвитку сучасного способу виробництва.

Вирішальним фактором змін побуту є розвиток продуктивних сил і виробничих відносин. Положення К. Маркса, що «засоби праці не тільки мірило розвитку людської робочої сили, але й показник тих суспільних відносин, при яких відбувається праця» [3, 177], безпосередньо стосується і розкриття залежності змін у побуті від кількісних і якісних змін знарядь праці. К. Маркс, відзначаючи залежність побутових відносин від рівня розвитку продуктивних сил і виробничих відносин капіталістичного суспільства, вказував, що велика промисловість руйнує разом з феодальним базисом і відповідні йому сімейні відносини, «створює нову економічну основу для вищої форми сім'ї і відносин між статями» [3, 463]. В. І. Ленін також відзначав, що від розвитку продуктивних сил залежать відносини, в які стають люди один до одного, виробляючи предмети, необхідні для задоволення людських потреб. І в цих відносинах — пояснення

всіх явищ суспільного життя, людських прагнень, ідей, законів [5, 7].

Відомо, що матеріальною основою людського суспільства, будь-якої суспільно-економічної формації є спосіб виробництва. Виробництво їжі, одягу, житла і т. д. є необхідною і основною передумовою існування будь-якого суспільства, основний вид життєдіяльності людей, що визначає весь уклад, образ їхнього життя.

Виготовлення всіх цих благ відбувається в сфері виробництва, а споживання, процес безпосереднього використання людиною благ, створених на виробництві, відбувається в побуті. Від рівня розвитку матеріального виробництва, характеру і рівня продуктивних сил суспільства залежить збільшення виробництва промислових і продовольчих товарів, розв'язання житлової проблеми, розвиток громадського обслуговування побуту, впровадження в домашній побут все нових досконалих приладів, механізмів, тобто кожний крок у розвитку продуктивних сил означає розширення виробничої бази, створення можливості виробляти все нову продукцію, а це впливає і на зміни в матеріально-побутових умовах життя людей. Якщо раніше сфера застосування техніки обмежувалась в основному сферою виробництва, то тепер вона пронизує всі сторони суспільного життя, вторглась у науку, культуру, побут. Не так давно люди не знали радіо, кіно, телебачення, електро-побутових приладів, виробів з пластмас та інших науково-технічних відкриттів, а зараз все це міцно ввійшло в побут.

У період будівництва комунізму відбувається бурхливий розвиток продуктивних сил, технічне переозброєння виробництва, його подальша механізація і автоматизація, що веде до змін всіх сторін суспільного життя, зокрема й побуту трудящих. Програма КПРС підкреслює, що розвиток нової техніки буде використаний не тільки для докорінного поліпшення умов праці радянської людини, скорочення робочого дня, але й для впорядкування побуту [11, 58].

Технічний прогрес в сільському господарстві означає невинне кількісне і якісне збільшення знарядь і засобів сільськогосподарської праці, все більш раціональне їх використання, особливо землі, як основного засобу виробництва.

Продуктивні сили сільського господарства України характеризуються наявністю великої кількості сучасних механічних засобів праці — тракторів, комбайнів, вантажних автомобілів, складних сільськогосподарських машин. Про технічну оснащеність колгоспного виробництва можна судити за кількістю основної сільськогосподарської техніки в колгоспах Української РСР [12, 314—315] (див. табл. 1, дано в тис. шт.).

Зв'язок між технічним прогресом в сільському господарстві і побутом виражається діалектичною взаємообумовленістю: чим

Таблиця 1

Назви машин	Роки							
	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967
Тракторів (в фізичних одиницях)	134,8	135,1	139,3	151,8	163,3	173,7	176,5	185,5
Зернозбиральних комбайнів (в фізичних одиницях)	52,1	50,8	49,7	49,7	47,9	45,9	43,1	44,0
Вантажних автомобілів	96,8	100,5	107,2	109,9	119,1	123,5	129,3	137,4

вищий розвиток техніки, тим вища продуктивність праці, тим більше створюється благ для задоволення матеріально-побутових потреб людини, тим більші можливості задоволення духовних запитів колгоспників.

Зміни, що відбуваються в матеріально-технічній базі колгоспів, не могли не відбитися на основному елементі продуктивних сил — людях. Індустріальний характер сільськогосподарського виробництва породжує потребу в нових кадрах, які забезпечували б ефективну експлуатацію сільськогосподарської техніки. Чим складніша техніка і технологія виробництва, тим вищим має бути культурно-технічний рівень виробників, адже разом з технікою з'являються нові трудові функції і без певного мінімуму культурно-технічних знань робота з сучасною сільськогосподарською технікою неможлива.

У зв'язку з цим на селі посилюється тенденція зменшення загальної кількості колгоспників некваліфікованої праці. Ця тенденція буде посилюватись з далішим розвитком комплексної механізації і автоматизації колгоспного виробництва.

Тепер на один колгосп Української РСР припадає в середньому 30 трактористів, комбайнерів та інших механізаторів. У багатьох артілях кожний третій колгоспник має безпосереднє відношення до техніки [13, 113]. На Україні лише за один рік число трактористів, трактористів-машиністів, комбайнерів збільшилось з 399 489 чол. у 1966 р. до 417 214 чол. в 1967 р. [12]. Отже, полегшуючи працю, техніка як один із основних елементів продуктивних сил суспільства, разом з тим, ставить нові вимоги перед людиною, перед її діяльністю. А це безпосередньо відбивається на побуті, на його організації. Вільний час перестає бути тільки відпочинком, він використовується уже для опанування знань, тобто перетворюється у фактор вдосконалення, всебічного розвитку людини. Тут яскраво проявляється зв'язок виробництва і побуту, значення їх у вихованні особи. Людина, яка намагається оволодіти новими трудовими навиками, підвищити свою кваліфікацію, рівень знань, ставить перед со-

бою і нові вимоги щодо організації свого побуту, повсякденного життя, наповнює його новим змістом. Культурний рівень людини, коло її духовних інтересів мають важливе значення для характеристики побуту. Соціологічні дослідження, проведені нами в ряді колгоспів Вінницької області, показують, що колгоспники, праця яких пов'язана з складною сільськогосподарською технікою, більше читають художньої і спеціальної літератури, більшість з них мають особисті бібліотеки, по-іншому спланований у них час. Чим вища кваліфікація працівника, тим більше часу він витрачає на самоосвіту, навчання, підвищення кваліфікації і т. д.

Розвиток продуктивних сил, і насамперед технічних засобів праці, створює не тільки наявність матеріальних засобів для задоволення повсякденних потреб людей, але й сприяє формуванню нових матеріальних і духовних потреб людей, задоволення яких значною мірою пов'язане з побутом.

Закон підвищення рівня потреб населення в міру розвитку способу виробництва є загальносоціологічним законом, що діє в усіх суспільно-економічних формаціях. В. І. Ленін у роботі «З приводу так званого питання про ринки» вказував, що «розвиток капіталізму неминуче веде за собою зростання рівня потреб усього населення» [4, 87]. Він підкреслював, що відмінності в побуті існують навіть на різних ступенях розвитку капіталістичного ладу, а «швидкий розвиток товарного господарства і капіталізму в пореформенну епоху викликає і підвищення рівня потреб «селянства» [4, 88].

Згідно з цим законом, із розвитком продуктивних сил і виробничих відносин зростають не тільки матеріальні і духовні потреби людини, але й змінюються способи і форми їх задоволення, тобто побут людей. Те, що прогрес в сфері матеріального виробництва веде до розширення кола потреб, до докорінної перебудови побуту, можна бачити на прикладі будь-якого українського колгоспу. Візьмемо колгосп ім. Суворова (село Тиманівка) Тульчинського району Вінницької області. До революції в цьому селі, крім церкви, сільського шинку та однієї церковно-приходської школи, в якій навчалось 10—12 дітей сільських багатіїв, нічого не було. Тепер у селі є середня школа, в якій навчається більш як 600 учнів, є школа-інтернат на 80 місць, Будинок культури, клуб, кінотеатр, 3 бібліотеки, три магазини, культмаг, комбінат побутового обслуговування, двоє дитячих ясел. Село повністю електрифіковане і радіофіковане. В побут входять телевізори, газові плити, пральні машини.

Але нове в побуті залежить не тільки від розвитку продуктивних сил суспільства. Якщо від ступеня розвитку продуктивних сил залежить, що і скільки суспільство може виробити, то як ці матеріальні і духовні блага розподіляються, як використовуються для задоволення постійно зростаючих потреб людей,

які у трудящих можливості користуватися результатами виробництва, а значить, і можливості влаштування побуту залежить від виробничих відносин суспільства, основу яких становлять відносини власності і розподілу. Вся сукупність виробничих відносин формується відповідно до певних відношень до засобів виробництва, тобто форми власності. Залежно від форми власності встановлюються і відповідні відносини між людьми. Якщо люди колективно володіють засобами виробництва, то між ними встановлюються відносини співробітництва, товариства, взаємодопомоги, все вироблене в суспільстві йде на задоволення матеріальних і духовних потреб людини. Якщо ж засоби виробництва перебувають у приватній власності, то в такому суспільстві складаються відносини панування і підкорення між основними класами суспільства. Характер власності визначає спосіб життя, інтереси, мету, прагнення, психологію будь-якого класу суспільства [4, 374]. Тому пояснення змін у побуті колгоспного селянства, як і взагалі всіх соціальних зрушень на селі, необхідно починати з вивчення його власності і тих змін, що в ній відбуваються.

Соціалістичні виробничі відносини характеризуються неподільним пануванням суспільної власності на засоби виробництва, яка існує в двох формах — державній загальнонародній і колгоспно-кооперативній. Основною власністю колгоспного селянства є суспільна власність на засоби виробництва. Але соціальна суть колгоспного селянства обумовлюється перш за все його зв'язком з колгоспно-кооперативною формою власності, що являє собою власність колгоспників в особі об'єднуючої їх артілі. Ця форма власності є основою нового типу виробничих відносин на селі, що підірвала коріння замкнутості селян, втягнула їх у великі виробничі колективи, поставила в центрі уваги колективні справи і турботи, дала можливість «тупого, зашкарублого, осілого і ведмежо-дикого мужика» [8, 14] перетворити в культурного і освіченого колгоспника. Змінюючи умови свого життя, люди тим самим змінюють і себе, свою свідомість. К. Маркс і Ф. Енгельс в «Німецькій ідеології» писали, що «люди, які розвивають своє виробництво і свої матеріальні стосунки, змінюють разом з цією дійсністю також своє мислення і продукти свого мислення» [1, 24].

Відмінності форм соціалістичної власності зумовлюють і відмінності в побуті міського і сільського населення. Різний вплив цих двох форм власності на побут проявляється уже в тому, що в місті формування, розвиток побуту спирається на державну форму власності, проводиться більш-менш рівномірно по всій країні, а в колгоспах розвиток громадських форм побутового обслуговування залежить головним чином від економічного становища господарства. До недавнього часу не всі колгоспи мали можливість займатися культурно-побутовим будів-

ництвом, значна частина їх доходів йшла на закупку сільськогосподарської техніки, оплату праці, розширення колгоспного виробництва. Питання задоволення матеріально-побутових і культурних запитів сільського населення відокремлювались від загальної проблеми дальшого піднесення сільськогосподарського виробництва. Тому зараз важко переоцінити значення постанов партії і уряду, спрямованих на зміцнення колгоспів: зниження цін на основні види сільськогосподарської техніки, перехід до твердих планів заготівлі сільськогосподарської продукції на ряд років, підвищення закупівельних цін на основні види сільськогосподарської продукції, зміна практики обкладання колгоспів прибутковим податком, введення грошової оплати праці та ін. Сучасний стан економіки колгоспного села характеризується винятково високими темпами розвитку виробництва, що дозволяє колгоспам збільшувати виділення коштів на культурно-побутове будівництво. Як зростають відрахування на культурно-побутові потреби села можна простежити хоча б на прикладі двох колгоспів Бершадського району Вінницької області (див. табл. 2).

Таблиця 2

Відрахування на культурно-побутові потреби від чистого доходу колгоспів за 1961—1967 рр. (за даними річних звітів колгоспів (в тис. крб.)

Колгоспи	Рок						
	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967
ім. Леніна (с. Чапаївка) . .	17,9	43,1	8,2	32,0	34,4	55,1	122,3
ім. Кірова (с. Баланівка) . .	15,0	18,2	28,9	51,6	61,9	51,9	69,6

У соціалістичному суспільстві в результаті зміни форми власності змінились і форми розподілу. Власниками всіх створених в соціалістичному суспільстві матеріальних і духовних благ є їх творці, трудящі маси, тому й розподіл цих благ відбувається в інтересах всього суспільства. Планомірне задоволення потреб радянських людей — головне завдання розподілу при соціалізмі.

Важливою особливістю соціалістичного побуту є те, що задоволення потреб трудящих здійснюється відповідно до економічного закону: від кожного — за здібностями, кожному — за кількістю затраченої праці. Соціалістичний принцип розподілу хоч і не забезпечує повної рівності людей в користуванні матеріальними і духовними благами, але разом з ліквідацією приватної власності ліквідує і всі форми нетрудового доходу; єдиним джерелом всіх працездатних стає праця.

На розвиток побуту колгоспного села впливають і відмінності в сфері розподілу, що криються в розмірах, способах і формах одержання прибутку працівниками міста і села. Колгоспне селянство до недавнього часу одержувало оплату переважно натурою, що відбивалося на розвитку й організації побуту.

Перехід до грошової оплати праці докорінно змінює характер бюджету сім'ї колгоспника, знімає ті відмінності від міської сім'ї, які раніше були пов'язані з пануванням на селі натуральної оплати праці. В структурі товарів, що споживаються колгоспниками, зростає питома вага покупних товарів як продовольчих, так і культурно-побутового призначення.

Розглядаючи питання про причинно-наслідкові відношення між змінами в економічному базисі суспільства і побутом, необхідно вказати, що вони надзвичайно складні, опосередковані характером суспільних відносин. Виробничі відносини впливають на формування, розвиток побуту не завжди прямо, безпосередньо, а через ряд опосередкованих ланок, через політику держави, соціальну структуру суспільства, ідеологічні, правові, моральні норми і правила суспільства.

Класики марксизму-ленізму відзначали, що побут в кінцевому результаті є продуктом певного економічного становища країни. Кожна суспільно-економічна формація в рамках загальної залежності від способу виробництва і суспільних відносин має свій побут.

Побут, побутові відносини, рівень і характер задоволення побутових потреб радянських людей принципово відрізняються від побуту в умовах капіталістичного суспільства. В соціалістичному суспільстві побут формується і розвивається планово, поліпшення матеріально-побутових і культурних умов життя радянських людей — важлива державна справа. Процес перебудови побуту відбувається під впливом всього комплексу політичних, соціально-економічних і культурних перетворень.

За панування експлуататорських соціальних відносин народне споживання ніколи не було прямою, безпосередньою метою виробництва. В капіталістичних країнах, де продуктивні сили досить розвинені, уже давно є всі матеріальні передумови для значного поліпшення побуту мас. Але цьому заважають виробничі відносини цього суспільства. «Якщо ХХ століття — століття колосального зростання продуктивних сил і розвитку науки — ще не покінчило із злиднями сотень мільйонів людей, не принесло достатку матеріальних і духовних благ усім людям на Землі, то в цьому виней тільки капіталізм» [11, 6]. Американський журналіст Г. Фрімен писав, що це вірно, що в США значно більше автомобілів, холодильників, пральних машин і ін. технічного приладдя. Але СРСР набагато обігнав США в більш важливій сфері — соціальному забезпеченні, культурних мож-

ливостях, медичному обслуговуванні, організації відпочинку, освіті, турботі про дітей. В цьому відношенні, писав він, США можна назвати соціально «слабо розвиненою країною», якщо міряти за радянськими нормами [14, 20].

Буржуазні соціологи вважають, що перетворити побут, сімейні відносини, досягти повної рівноправності жінок в суспільстві можна не змінюючи капіталістичних суспільних відносин. Ф. Енгельс з цього приводу писав, що «поки існує капіталістичний спосіб виробництва, доти безглуздо намагатися розв'язати окремо житлове або яке-небудь інше питання, яке стосується долі робітника. Розв'язання полягає тільки в знищенні капіталістичного способу виробництва, в привласненні всіх життєвих засобів і засобів праці самим робітничим класом» [2, 251]. В. І. Ленін говорив, що тільки соціалізм дасть можливість підпорядкувати суспільне виробництво і розподіл продуктів так, щоб зробити життя всіх трудящих найлегшим, таким, яке давало б їм можливість добробуту [10, 366].

Протиставлення старого побуту новому пов'язано з об'єктивним процесом революційної ломки старого укладу життя, з необхідністю створення нового побуту, обумовленого великими соціально-економічними змінами, що відбулися в житті колгоспного села.

Соціалістичний побут в нашій країні формувався в процесі революційної ломки побутового укладу, що залишився від старого світу.

Уже в перші роки Радянської влади почали докорінно змінюватись насамперед соціальні основи побуту трудящих. Зміни в побуті сільського населення були насамперед пов'язані з новими земельними відносинами, націоналізацією землі, організацією перших сільськогосподарських кооперативів, артілей та викликаними в зв'язку з цим соціальними зрушеннями серед одноосібного селянства. А справжня докорінна перебудова старого побуту села почалася тоді, коли на базі індустріалізації країни розгорнулася колективізація сільського господарства. «Питання про землю, про влаштування побуту величезної більшості населення — селянського населення — для нас питання корінне» [9, 343].

У суспільстві, заснованому на приватній власності на засоби виробництва, відсутні об'єктивні умови для участі трудящих у громадському житті, у вирішенні політичних, економічних, культурно-побутових завдань суспільного життя. До революції це особливо стосувалося селянства, яке становило переважну більшість населення царської Росії. Надзвичайна відсталість селянських мас пояснювалась примітивністю матеріально-технічної бази сільського виробництва, злиднями, а також відносинами між самими селянами-виробниками. Виробнича відособленість, індивідуалізм, породжені приватною власністю на засоби

виробництва, роз'єднували селян, робили справу влаштування побуту справою кожного з них окремо.

З колективізацією сільського господарства були ліквідовані і соціальні основи старого побуту, зникли соціальні контрасти в побуті сільського населення.

У ході будівництва соціалізму, з встановленням нових виробничих відносин, що є визначальними у системі суспільних відносин країни, відбулись глибокі революційні зміни і перетворення в побуті сільського населення. Старий побут, що розвивався на основі приватної власності, соціальної нерівності, відносин експлуатації, панування і підкорення, був знищений. Соціалістична перебудова побуту перетворила умови повсякденного життя трудящих на основі соціалістичного способу виробництва і соціалістичних суспільних відносин.

Становлення комуністичного побуту докорінно відрізняється від становлення соціалістичного побуту. Комуністичний побут виросте безпосередньо із побуту соціалістичного.

Краткое содержание

Развитие производительных сил, способа производства, является объективным историческим процессом, основной закономерностью общественного развития и в то же время основой прогресса во всех сферах общественной жизни, в том числе и в быту. Прогресс в материальном производстве ведет к расширению круга материальных и духовных потребностей человека, а степень их удовлетворения зависит от уровня развития производственных отношений. Весь ход социалистического и коммунистического строительства в СССР является ярким тому подтверждением.

ЛІТЕРАТУРА

1. К Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, К., 1959.
2. К Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 18, К., 1964.
3. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, К., 1963.
4. В. І. Ленін. Твори, вид. 4-е, т. 1.
5. В. І. Ленін. Твори, т. 2.
6. В. І. Ленін. Твори, т. 3.
7. В. І. Ленін. Твори, т. 24.
8. В. І. Ленін. Твори, т. 20.
9. В. І. Ленін. Твори, т. 33.
10. В. І. Ленін. Твори, т. 27.
11. Програма КПРС. К., 1961.
12. Народне господарство Української РСР в 1966. Статистичний щорічник. К., 1967.
13. Проблеми формування базису комуністичного суспільства. К., 1965.
14. В. Г. Смирнов. Коммунистическое переустройство быта. М., 1963.

ПРО ВПЛИВ МАТЕРІАЛЬНИХ ВІДНОСИН У ПОБУТІ НА ВИРОБНИЦТВО

К. Маркс довів, що «в суспільному виробництві свого життя люди вступають в певні, необхідні, від їх волі незалежні відносини — виробничі відносини, які відповідають певному ступеню розвитку їх матеріальних продуктивних сил» [1, 7]. Виробничі відносини визначають усю складну систему суспільних відносин між людьми: національні, класові, ідеологічні, сімейні, побутові і т. д. Останні діляться на матеріальні і ідеологічні.

Матеріальні відносини — це об'єктивно існуюча сукупність суспільних зв'язків, які відображають головним чином характер, форми і розмір споживання матеріальних благ. Вони визначаються ступенем розвитку продуктивних сил і пануючою системою виробничих відносин.

Матеріально-побутові відносини впливають на розвиток матеріального виробництва, прискорюючи або гальмуючи його. Виділившись в окрему сферу суспільного життя, побут набув деякої самостійності по відношенню до виробництва, економіки. Відносна самостійність побуту і матеріальних побутових відносин виявляється насамперед у їх стійкості, в їх повільнішому розвитку порівняно з виробництвом. На відміну від виробництва побут менш рухливий і еластичний, важче піддається впливові і здатний тривалий час зберігати в собі елементи старого, віджилого. Будучи зв'язаним з базисом і надбудовою та залежним від рівня розвитку економіки і духовної культури суспільства, побут і матеріальні побутові відносини перебудовуються дещо пізніше відповідних перетворень в економіці і політичному ладі.

Побут є більш стабільною, більш стійкою сферою, ніж сфера суспільного виробництва і обслуговуючі його явища надбудови. Матеріальні побутові відносини змінюються повільніше, ніж засоби виробництва. Ця особливість характерна і для соціалізму. Так, якщо можна говорити про «технічну революцію», що відбувається в ХХ ст., то в сфері побуту подібну «технічну революцію» фіксувати було б передчасно, незважаючи на докорінну зміну способу життя людей в цілому. Матеріальна культура побуту ще далеко не досягла такого рівня, який би

відповідав потребам соціалістичного суспільства; це стосується забезпеченості житлом і його зручності з точки зору сучасних вимог, організації сітки підприємств громадського харчування і комунально-побутового обслуговування, дошкільних закладів і деяких інших форм задоволення потреб населення.

Ідучи слідом за економікою, побут і матеріальні побутові відносини зворотно впливають на виробництво. Вони здатні прискорювати або гальмувати економічний, політичний і культурний розвиток суспільства. Добре влаштований побут сприяє культурно-технічному зростанню людей, піднесенню їх виробничої активності, підвищенню продуктивності праці, раціональному використанню трудових ресурсів.

Взаємодія матеріально-побутових відносин і виробництва здійснюється на основі останнього. Викликаючи до життя відповідні форми споживання матеріальних благ, виробництво обумовлює напрям і характер їх розвитку та зміни. Вплив матеріальних відносин у побуті на розвиток виробництва може або сприяти цьому розвитку, або гальмувати його, але при всіх умовах не може зробити на цей розвиток визначального, вирішального впливу.

Взаємозв'язок виробництва і матеріальних відносин у побуті розкрив К. Маркс. За його словами, матеріальні побутові відносини створюють виробництво двояко. По-перше, «тим, що тільки в споживанні продукт стає дійсно продуктом, наприклад, одяг, стає одягом лише тоді, коли його носять; будинок, в якому не живуть, фактично не є будинком; таким чином, продукт, на відміну від простого предмета природи, виявляється придатним, стає продуктом тільки в споживанні. Споживання, знищуючи продукт, цим самим дає йому завершення, бо продукт є (результат) виробництва не тільки як уречевлена діяльність, але тільки як предмет для діючого суб'єкта». І по-друге, «споживання створює потребу в новому виробництві, отже, ідеальне, внутрішньо-спонукальне начало виробництва, яке є його передумова. Споживання створює спонуку до виробництва, а також і предмет, який як мета визначально впливає на останнє. І коли ясно, що виробництво подає споживанню предмет у його зовнішній формі, то так само очевидно, що споживання покладає предмет виробництва ідеально, як внутрішній образ, як потребу і як мету. Воно створює предмет виробництва в їх ще суб'єктивній формі. Без потреби немає виробництва. Але саме споживання відтворює потребу» [1, 183].

Споживання через матеріальні відносини у побуті створює потребу у виробництві матеріальних благ. Розвиток потреб, породжених матеріальними побутовими відносинами і виробництвом, здійснюється настільки швидко, що вони обганяють виробництво і є стимулом для його розвитку. Тому розвиток матеріальних відносин у побуті є необхідною, умовою розвитку

виробництва, його рушійною силою, а та або інша структура матеріальних побутових відносин визначає ту або іншу структуру виробництва. К. Маркс у «Німецькій ідеології» вказував на активну роль матеріальних побутових відносин у розвитку виробництва. Вони не застигають на одному рівні, а безперервно змінюються кількісно і якісно в міру оволодіння людиною силами природи в процесі розвитку продуктивних сил і удосконалення виробничих відносин. Матеріальні відносини у побуті як об'єктивно існуюча сукупність істотних суспільних зв'язків, що відображають головним чином характер, форми і розмір споживання матеріальних благ, випереджають досягнутий рівень виробництва, сприяючи його розвитку, рухаючи його вперед.

Виробництво є матеріальною основою матеріальних відносин у побуті, які через споживання, в свою чергу, виступають як матеріальна основа виникнення потреб. Споживання суспільством матеріальних благ є матеріальний процес. Споживання як процес, що формує потреби, найбільш яскраво виявляється в формі особистих потреб. Використання певних предметів і речовин породжує у людей потребу в новому споживанні того ж предмета, в повторенні актів споживання. Природно, прагнення до повторного споживання даного предмета має свою матеріально-фізіологічну основу у вигляді потреби, вироблення певних позитивних рефлексів, позитивного реагування на предмет потреб. Але тут йдеться про такі потреби, які формуються у людей в соціальних умовах і першоджерелом яких є створений виробництвом предмет, об'єкт споживання. Матеріальні за своєю основою, в соціально-виробничому і фізіологічному відношеннях потреби відбиваються в мозку людини в ідеальній, суб'єктивній формі, завдяки чому одержується усвідомлена потреба. Як вказував Ф. Енгельс, все, що приводить людей у рух, повинно обов'язково пройти через їхню голову, через свідомість [2, 375].

Безпосередній процес споживання і потреба не тотожні, але їх не можна відривати одне від одного, тому що це дві сторони одного і того ж явища; споживання є процес задоволення потреби у побуті. Але для того, щоб відбувся акт споживання, необхідне виробництво відповідного предмета. «Споживання,— писав К. Маркс,— як нужда або потреба, само є внутрішній момент продуктивної діяльності...» [1, 185—186].

Таким чином, матеріальні відносини у побуті через споживання і потреби людей виступають як один з рушійних факторів розвитку продуктивних сил. Задоволення потреб є кінцевою метою виробництва в усіх суспільно-економічних формаціях. Проте тільки при первісно-общинному суспільному ладі і при соціалізмі виробництво пов'язане з матеріальними відносинами у побуті безпосередньо, в антагоністичних же формаціях цей зв'язок опосередковується економічними інтересами панівних класів, які використовують і виробництво, і споживання з метою

власного збагачення. Особливий характер взаємозв'язку між виробництвом і матеріальними побутовими відносинами є однією з найважливіших рис кожної, суспільно-економічної формації.

Ці загальні положення К. Маркса про зв'язок виробництва і матеріальних відносин у побуті виражаються в антагоністичних формаціях в особливій перекрученій формі. При капіталізмі метою виробництва є одержання максимального прибутку, а не задоволення потреб суспільства. Заради досягнення максимального прибутку капіталіст в однаковій мірі організує виробництво предметів, які задовольняють потреби людей, і предметів для знищення людей. Споживання трудящих мас тримається на низькому рівні внаслідок дії закону нагромадження капіталу і зубожіння пролетаріату.

Задоволення потреб трудящих є для капіталістів другорядною справою. Для них виробництво озброєння дає максимальні прибутки і не зв'язане з споживанням виготовленої продукції трудящими масами з ризиком її затоварювання і т. д. В буржуазному суспільстві виробництво відривається від споживання, від матеріальних відносин у побуті. Воно перетворюється в безпосереднє виробництво прибутку.

В умовах соціалізму положення К. Маркса про зв'язок виробництва і споживання означають підкорення виробництва інтересам трудящих, тому що тут мета виробництва полягає в задоволенні потреб усього суспільства. При соціалізмі матеріальні відносини у побуті через споживання сприяють більш швидкому і всебічному розвитку виробництва. Потреби викликають необхідність не тільки в повторенні виробництва певних предметів, але й у виробництві предметів нових за своїми якостями і властивостями, які відрізняються від раніше виготовлених. Трудящих недовго задовольняють якості більшої частини предметів, які їм дає виробництво. Найбільш наочно це виявляється у відношенні промислових товарів. Через певний проміжок часу виявляються ті або інші недоліки в предметах, що споживаються. Ідеальних у розумінні абсолютної досконалості предметів споживання не було і не буде, тому що з постійним розвитком життя розвиваються і людські потреби. Нові, більш вибагливі потреби формуються, як і старі, в процесі матеріального споживання у побуті. Тут виникають потреби на нові, досконаліші зразки одягу, тканин, на холодильники, телевізори, радіоли і т. д. Тому матеріальні відносини у побуті через споживання породжують потребу у виробництві якісно нових предметів.

Оскільки товари і потреби в кожний даний момент надзвичайно різноманітні і оскільки тенденція зростання і розвитку потреб існує постійно, то зрозуміло, що рівень розвитку виробництва в певному відношенні виявляється недостатнім для пов-

ного задоволення потреб суспільства. В цьому розумінні матеріальні відносини у побуті при соціалізмі через постійний розвиток потреб і форм їх задоволення сприяють безперервному розвитку виробництва, його технічному прогресу.

Суспільні потреби в соціалістичному суспільстві в тій чи іншій мірі випереджають рівень виробництва і вимагають його постійного зростання у кількісному і якісному відношеннях. До матеріальних суспільних потреб входять не тільки сукупність особистих потреб, які задовольняються особистим споживанням. Сюди відносяться і потреби, задоволення яких здійснюється в суспільно-організованій формі (дитячі сади і ясла, школи, лікарні, благоустрій міст і сіл і т. д.).

Процес розвитку суспільних потреб найшвидше відбувається в сфері особистого споживання. Два протилежних моменти: вихідний, першоосновний — розвиток виробництва, і кінцевий, завершальний — особисте споживання, збуджують зустрічі і взаємозв'язані імпульси розвитку. Сфера особистого і суспільного споживання активно зміцнює і далі розвиває суспільні потреби. Імпульси-вимоги з цієї сфери безперервно звертаються до тих галузей виробництва, які своєю продукцією прямо задовольняють потреби народу. Але оскільки зростання галузей виробництва залежить від виробництва засобів виробництва, то вимоги його дальшого розвитку опосередковано поширюються на важку індустрію. З другого боку, важка індустрія опосередковано через легку промисловість і сільське господарство виступає першоджерелом розвитку нових суспільних потреб, сприяє установленню нових форм і розмірів споживання, тобто нових матеріальних відносин у побуті. Постійне задоволення цих потреб сприяє розвитку й удосконаленню виробництва. Зростаючі потреби ставлять перед виробництвом все нові і нові завдання, з об'єктивною необхідністю спонукають членів соціалістичного суспільства розвивати і удосконалювати виробництво, піднімати його на новий, вищий ступінь, підтягуючи до зрослого рівня потреб.

В умовах соціалізму, особливо в період будівництва комунізму, постійно зростаючі потреби народу будуть служити основою, внутрішнім імпульсом розвитку суспільного виробництва. Соціалістичне виробництво не може розвиватися без безперервного підвищення матеріального і культурного рівня життя, зростання добробуту народу. Об'єктивна необхідність підкорення соціалістичного виробництва інтересам задоволення потреб народу обумовлюється також і тим, що лише при такому стані речей трудящі матеріально зацікавлені у безперервному розвитку і удосконаленні виробництва.

Отже, неухильне підвищення добробуту народу, створення нових форм, збільшення обсягу і розмірів споживання матеріальних благ, тобто матеріальні побутові відносини, є не тільки

ки головною метою суспільного виробництва, але і могутньою рушійною силою його розвитку, невичерпним джерелом стимулювання виробничої діяльності трудящих.

У комуністичній суспільно-економічній формації, де основним економічним законом є все повніше задоволення матеріальних і культурних потреб народу шляхом безперервного розвитку і удосконалення суспільного виробництва, зв'язок між виробництвом і споживанням визначається тим, що споживання виступає як мета і рушійний стимул розвитку економіки, а виробництво — як засіб здійснення мети і вихідний момент для виникнення нових потреб. В цьому розумінні зв'язок між виробництвом і потребами при соціалізмі як вираз єдності зв'язку між метою і засобом її досягнення є прямим і безпосереднім і обумовлює гармонійний розвиток як виробництва, так і споживання.

Специфічно характерною рисою розвитку народного споживання при соціалізмі є те, що воно, базуючись на безперервному планомірному і пропорціональному розвитку суспільного виробництва, не піддане анархічним коливанням. Завдяки цьому загальний напрям в розвитку народного споживання при соціалізмі також характеризується його поступовим планомірним удосконаленням як з боку кількості пропонованих йому виробництвом різноманітних продуктів, так і з боку їх якості, маючи в перспективі завдання повного задоволення потреб усіх членів суспільства. Цей процес виник як об'єктивна закономірність розвитку матеріальних відносин у побуті в суспільстві, що буде комунізм. КПРС, враховуючи взаємозв'язок виробництва і матеріальних відносин у побуті, установлює таке співвідношення між ними, яке одночасно забезпечувало б здійснення найвищого зростання виробництва і найповнішого задоволення споживання. «Беручи до уваги і відносну суперечність цих моментів і їх взаємодію і зв'язаність, причому з точки зору розвитку на довгий строк інтереси ці загалом збігаються, треба виходити з оптимального поєднання обох цих моментів» [3, 370].

Якщо при капіталізмі співвідношення виробництва і матеріальних відносин визначається стихійно за допомогою болісного впливу на економіку періодичних криз, то при соціалізмі суспільство в особі своїх державних планових органів, враховуючи інтереси розвитку виробництва і постійно зростаючих потреб населення, визначає їх співвідношення на основі наукового врахування досягнутого рівня розвитку продуктивних сил і матеріальних відносин у побуті. Завдяки цьому при соціалізмі зникає циклічний і нерівномірний хід відтворення і встановлюється планомірний пропорціональний розвиток усієї економіки. Досить сказати, що в порівнянні з 1913 р. в 1966 р. продукція промисловості зросла у 66 раз [4, 31].

Між суспільним виробництвом і матеріальними відносинами

у побуті існує суперечність, яка є загальною для всякого суспільного виробництва на кожному ступені його історичного розвитку. Ця загальна суперечність виступає як рушійна сила суспільного розвитку і насамперед — розвитку способу виробництва. Але в ролі такого рушія розвитку кожного даного способу виробництва вона виступає лише в кінцевій меті, будучи опосередкованою усією системою економічних відносин цього способу виробництва.

Соціалістичний спосіб виробництва не знає антагоністичних суперечностей між виробництвом і матеріальними відносинами у побуті, але неантагоністичні суперечності існують. Сутність цієї суперечності зводиться до того, що рівень наявних в кожний даний момент в розпорядженні суспільства продуктивних сил дещо відстає у своїй можливості повністю задовольнити усю сукупність наявних потреб. Продуктивні сили, що розвиваються, породжують все нові потреби, піднімаючи їх на вищий рівень. Але продуктивні сили далеко не відразу здатні забезпечити задоволення потреб.

Матеріальною базою повного задоволення потреб населення є неухильне зростання і удосконалення соціалістичного виробництва на базі передової науки і нової техніки.

Кожний раз, удосконалюючи виробництво, піднімаючи його на новий, більш високий рівень, соціалістичне суспільство переборює суперечність між зрослими потребами і попереднім рівнем виробництва. Нова маса продуктів праці, що збільшилась у своєму об'ємі, повніше покриває поточні потреби. Так розв'язується вищевказана суперечність на кожному етапі даного розвитку. Але потреби безперервно розвиваються, випереджаючи в своєму русі виробництво, а значить, і суперечність, розв'язана тепер, виникає знову і знову вимагає свого подолання. Це викликає необхідність безперервного зростання і удосконалення виробництва на базі передової науки і техніки. Потреби, що випереджають виробництво, образно кажучи, тягнуть за собою останнє, не дають йому завмирати на одній точці.

Для виникнення кожної даної потреби достатньо виникнення нового продукту виробництва. Але далі потреба володіє вже відносно самостійною закономірністю розвитку. Пробивши собі дорогу, вона стає загальною. Виробництву ж слід змінити структуру свого потенціалу, щоб задовольнити цю потребу.

При будь-якому ступені насичення потреб і будь-якій формі їх задоволення будуть виникати нові потреби, які в свою чергу вимагатимуть свого задоволення через нові, досконаліші форми.

Таким чином, матеріальні відносини, що склалися у побуті, через потреби постійно стимулюють розвиток продуктивних сил, а через них кінець кінцем впливають і на удосконалення виробничих відносин.

Зростання матеріально-побутових потреб і необхідність їх задоволення впливають на розвиток продуктивних сил, збільшують попит на предмети споживання і цим підштовхують розвиток виробництва. Оздоровлення побуту людей, удосконалення форм споживання матеріальних благ безпосередньо впливає на працівників виробництва, сприяє підвищенню продуктивності праці, поліпшенню роботи підприємств, колгоспів, радгоспів. Від благоустрою багато в чому залежить настрій людей, продуктивність їх праці. Недостатня організація форм обслуговування населення може стати серйозним гальмом для розвитку виробництва. Неувага до потреб трудящих і відсутність належної турботи про їх побутові умови з боку господарських і профспілкових організацій приводить до плинності робочої сили, що є серйозною перешкодою в роботі промислових підприємств, будівельних організацій, радгоспів. Так, за 1961—1963 рр. в районі Казахстану було направлено 24 тис. спеціалістів, а вибуло з цих районів 14 тис. чол. Основна причина такої плинності — неувага до потреб спеціалістів, до їх побутового обслуговування [6, 59].

Благоустрій побуту радянського народу, особливо неухильний розвиток сітки дитячих закладів, підприємств громадського харчування, побутового обслуговування звільняє жінку від непродуктивної домашньої праці, сприяє активнішому залученню її до виробничої і суспільної діяльності.

Так, за період з 1927 по 1965 р. кількість дітей у дошкільних закладах зросла майже у 58 раз [7, 686]. У 1970 р. в дитячих садках і яслах виховуватиметься 12,2 млн. дітей, або в 1,6 раза більше, ніж у 1965 р. У 1966 р. послугами підприємств громадського харчування користувалося 43 млн. чол., а в 1970 р. ця цифра зросте до 70 млн. (близько третини всього населення). Обсяг робіт по побутовому обслуговуванню населення у 1965 р. становив 2032,6 млн. крб. [7, 599]. За 1966—1970 рр. він зросте в 2,5 раза, в тому числі в сільській місцевості більш ніж у 3 рази [5, 246].

Розвиток суспільних форм задоволення потреб населення сприяє звільненню жінок від домашньої праці і залученню їх до суспільного виробництва. Якщо до революції питома вага жінок у народному господарстві становила 19%, то в 1939 р. вона досягла 43%, у 1959 р. 48%, а в 1965 р. піднялась майже до 55% [8, 167]. Але питома вага економічно активного жіночого населення ще менша, ніж чоловічого: жінок — 77,6%, чоловіків — 84,8 [9, 30, 32].

Дослідження показали, що різні об'єктивні фактори перешкоджають участі жінок у суспільно корисній праці, але основним серед них є недостатній розвиток матеріальних побутових відносин. Через відсутність достатньої кількості дитячих садків і ясел, підприємств громадського харчування і інших

суспільних форм побутового обслуговування в суспільному виробництві не беруть участі від 75,7% [12, 88] до 85% непрацюючих жінок [10, 36].

Отже, від ступеня розвитку суспільних форм задоволення потреб населення, або інакше кажучи — від рівня розвитку матеріальних побутових відносин, залежить в основному ступінь зайнятості жіночого населення в суспільному виробництві.

Від врахування матеріальних відносин у побуті, що виражають потреби населення, дуже великою мірою залежить ефективність суспільного виробництва. Народногосподарські плани покликані сприяти досягненню максимальної відповідності виробництва і матеріальних побутових відносин. Така відповідність сприяє зведенню до мінімуму витрат, зв'язаних з випуском продукції, що не користується попитом у населення. Невідповідність між суспільними потребами і виробництвом приводить, з одного боку, до нагромадження незадоволення виробничого і особистого попиту і, з другого боку, до збільшення запасів продукції, яка не знайшла своїх споживачів.

Недостатній облік плануючими органами взаємозв'язку виробництва і матеріальних відносин у побуті приводить до збільшення об'єму непроданих предметів споживання, створення в торговій сітці значних лишків товарів народного споживання (одягу, взуття, тканин, і т. д.). Такі запаси товаро-матеріальних цінностей зросли в 1959—1962 рр. на 50%, тоді як об'єм суспільного виробництва (національний дохід) збільшився на 31%. Якщо в 1958 р. на 1 карбованець національного доходу приходилось 45 коп. запасів товаро-матеріальних цінностей, то в 1962 р. цей показник зріс до 52 коп., що також певною мірою свідчить про нереалізовану продукцію. Попит населення на деякі товари змінюється особливо швидко, а потреби і попит вивчалися незадовільно. Тут і спостерігається збільшення запасів, що свідчить про невідповідність виробництва матеріальним відносинам у побуті. Так, запаси швейних виробів у днях товарообороту зросли у 1959—1962 рр. з 89 до 143, шкіряного взуття — з 86 до 148, шерстяних тканин з 97 — до 237, а по деяких товарах запаси досягли майже річного обсягу товарообороту [11, 45—46].

Невідповідність матеріальних побутових відносин виробництву приводить до невідповідності останнього попиту населення, а це тягне за собою великі народногосподарські витрати. В 1962 р., наприклад, торговельні організації не прийняли у промисловості швейних виробів на 438 млн. крб. Для реалізації неходових товарів доводиться робити зниження цін. Так, у державному плані і бюджеті на 1965 р. передбачалося для цього 1,3 млрд. крб. [11, 46].

У період будівництва комунізму посилюється взаємозв'язок між виробництвом і матеріальними відносинами у побуті. Це

пов'язано з структурними змінами в потребах трудящих, із зміною характеру, форм і розмірів споживання, тобто із зміною матеріальних побутових відносин. Тепер для задоволення потреб населення не досить кількісного зростання матеріальних благ — не меншого значення набуває асортимент товарів і їх якість. Минув час, коли можна було виконувати план будь-якою ціною, не турбуючись про якість виробів, не враховуючи матеріальних побутових відносин, потреб людей. В результаті інтенсивного зростання народного господарства наша країна вступила в такий період свого розвитку, коли не просто об'єм виробництва, а ступінь задоволення суспільних потреб виступає як критерій, що характеризує рівень економічного розвитку. Вересневий (1965 р.) Пленум ЦК КПРС поставив завдання ще тісніше зв'язати виробництво з матеріальними відносинами у побуті, тісніше наблизили його до потреб і запитів населення.

Потреби роблять зворотний вплив на виробництво, стимулюючи його збільшення і зміну структури. Зміна структури потреб впливає на зміну структури виробництва. Матеріальні побутові відносини через споживання спонукають випереджаюче зростання тих предметів споживання, які користуються найбільшим попитом у населення: холодильників, меблів, радіоприймачів, телевізорів, трикотажних виробів і т. п. В СРСР при загальному збільшенні об'єму роздрібного товарообороту за 1950—1965 рр. у 3 рази продаж трикотажних виробів зріс більше ніж в 11,3 раза, меблів — в 16,5 раза, телевізорів — майже в 280 раз, холодильників — більше ніж у 1200 раз і т. д. [7, 632, 636].

У період будівництва комунізму створилася можливість регулювати виробництво відповідно до потреб, відповідно до матеріальних відносин у побуті, які поряд з іншими явищами виступають могутнім фактором розвитку виробництва, сприяють удосконаленню пропорцій між виробництвом засобів виробництва і виробництвом предметів споживання, між промисловістю і сільським господарством.

Таким чином, матеріальні відносини у побуті стимулюють розвиток виробництва. Виробництво реагує на зміну смаків, запитів, на виникнення нових потреб, на зміну структури, форм і розмірів споживання, тобто на зміну матеріальних побутових відносин. В діалектиці суперечливої взаємодії між виробництвом і матеріальними відносинами закладена матеріальна основа процесу соціалістичного відтворення.

Краткое содержание

В статье рассматривается взаимосвязь между производством и материальными бытовыми отношениями.

Быт, в отличие от производства, менее подвижен и эластичен, труднее поддается изменениям и способен длительное время сохранять в себе эле-

менты старого, отжившего. Будучи связан с базисом и надстройкой, испытывая зависимость от уровня развития экономики и духовной культуры общества, быт и материальные бытовые отношения оказывают обратное влияние на производство.

В период строительства коммунизма это влияние возрастает. Материальные отношения в быту больше воздействуют на производство через потребности населения. Развитие общественных форм удовлетворения потребностей способствует вовлечению женщин в общественное производство, увеличивает трудовые ресурсы страны.

ЛИТЕРАТУРА

1. К. Маркс. До критики політичної економії. К., 1954.
2. К. Маркс і Ф. Енгельс. Вибрані твори в двох томах, т. II.
3. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. II. К., 1954.
4. 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КПРС. К., 1967.
5. Матеріали XXIII з'їзду КПРС. К., 1966.
6. В. Г. Синицын. Быт эпохи строительства коммунизма. Второе, дополненное и переработанное издание. Челябинское книжное издательство, 1963.
7. Народное хозяйство СССР в 1965 г. Статистический ежегодник. М., 1966.
8. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. СССР (сводный том). М., 1962.
9. Б. Ц. Урланис. Динамика и структура населения СССР и США. М., 1964.
10. А. Л. Пименова. Семья и перспективы общественного труда женщин при социализме. «Философские науки», 1966, № 3.
11. А. Анчишкин. Общественные потребности и народнохозяйственное планирование. «Политическое самообразование», 1965, № 6.
12. Г. А. Пруденский. Вопросы трудовых ресурсов в районах Сибири. Новосибирск, 1961.

ДО ПИТАННЯ ПРО ПРОБЛЕМУ ПОТРЕБ

У період будівництва комунізму проблема потреб набуває особливо важливого значення. У Програмі КПРС записано, що при комунізмі «запити людей при всій їх величезній різноманітності виражатимуть здорові, розумні потреби всебічно розвинутої людини» [8, 346]. Суспільні науки повинні дати відповідь, які фактори вже тепер мають сприяти розвиткові здорових і розумних потреб, властивих людині комуністичного суспільства.

У працях класиків марксизму-ленінізму проблема потреб спеціально не розроблялась. Є лише численні висловлювання, що стосуються досліджуваного питання. Тому висловлювання класиків марксизму-ленінізму можуть бути лише відправним моментом у дослідженні даної теми. Останнім часом вивчення проблеми потреб займаються філософи, економісти, психологи та представники інших суспільних наук. Проте серед дослідників немає єдиної точки зору на природу, зміст, структуру та місце потреб в історичному процесі суспільного розвитку. Одні з них вважають потреби об'єктивним явищем суспільного життя, інші — суб'єктивним.

При розгляді всякого суспільного явища слід насамперед з'ясувати, до якої сфери суспільного життя воно належить — базису чи надбудови, чи має елементи того й іншого. Це необхідно для того, щоб визначити його місце в усій складній структурі суспільного життя і його вплив на хід історичного розвитку.

Деякі прихильники суб'єктивної точки зору вважають потреби явищем суспільної свідомості і відносять його до надбудови. Наприклад, М. Ф. Казакова пише: «...Потреба, маючи ідеальну суть, є складовою частиною свідомості. В той же час свідомість людини в такому прояві, як мислення, фантазії і т. інше виступає як сила, що формує і оформляє її потреби» [10, 23]. Таке визначення не заперечує іншої думки вищезгаданого автора про те, що «потреба людини вторинна по відношенню до виробництва». Проте уже з наступного речення ми дізнаємось, що «виробництво і потреби в історичному процесі виступають в діалектичній єдності» [11, 9].

Класики марксизму-ленінізму вказували, що діалектична єдність, яка передбачає боротьбу протилежностей, є джерелом руху. В ній не може бути ні «первинних», ні «вторинних» сторін, тому що в якийсь час «самотності» однієї із сторін джерело руху довелося б шукати поза явищем, а це вже не відповідає духу діалектичного матеріалізму. Але, віднісши потреби до явища свідомості, не можна не визнати, що потреба, як і свідомість, вторинна. В даному випадку, щоб визначити природу потреб, необхідно відкинути одне з двох суджень: або «що потреба — складова частина свідомості», або що виробництво і потреби перебувають у діалектичній єдності.

Поняття «потреба» розглядає не тільки історичний матеріалізм, а й політекономія; яка займається не «виробництвом», а суспільними відносинами людей по виробництву, суспільним ладом виробництва [7, 41].

Виробничі ж відносини не залежать від волі, свідомості людей і є об'єктивними. Якщо дотримуватись точки зору, що потреби відносяться до суспільної свідомості, то політекономія має займатися не базисними, а надбудовними явищами. А це вже є методологічною помилкою, на що вказував Я. А. Кронрод у передмові до роботи чеського економіста О. Шіка «Економіка. Інтереси. Політика».

Наукова соціологія, покінчивши з суб'єктивізмом, вчить шукати відповідь на поставлені питання не у свідомості людей, а в об'єктивних умовах реального життя. На відміну від політичної економії, яка займається в основному матеріальними потребами, історичний матеріалізм вивчає як матеріальні, так і духовні потреби суспільства і особи.

Крім загальносоціологічного і економічного, існує також і психологічний аспект вивчення потреб. Характерною його особливістю є те, що психологія покликана вивчати не об'єктивно існуючі предмети і явища матеріального світу, серед них і потреби, а лише їх відображення у свідомості людини, оскільки психологія — наука про закономірності виникнення, розвитку і прояву психіки людини.

Оскільки потреби обумовлюють всю діяльність людини, то відображення їх у свідомості людини викликають цілий ряд відчуттів, відповідних реакцій, які спонукають її до діяльності. Деякі психологи потреби як об'єктивне явище суспільного життя поставили в один ряд з бажаннями, які, звичайно, є суб'єктивними явищами психіки людини. К. Маркс у «Капіталі» писав, що «бажання передбачає потребу» [1, 45]. Тут потреба виступає як зовнішній фактор по відношенню до внутрішніх переживань людини в таких проявах, як бажання, хотіння і т. ін.

Більшість радянських психологів (В. Н. М'ясищев, Є. С. Кузьмін, О. Г. Ковальов, Б. Г. Анапьев, О. М. Леонтьев та ін.) дотримуються тієї точки зору, що потреби мають об'єк-

тивно-суб'єктивний характер. Проте серед психологів існує й інша точка зору. Так, В. Н. Колбановський вважає, що потреби — об'єктивне явище, яке, проходячи через свідомість людини, викликає цілий ряд суб'єктивних переживань.

Вказуючи на наукову безпідставність суб'єктивної точки зору на природу потреб, А. В. Маргуліс відмічає: «Гносеологічна основа цієї помилки полягає у змішуванні об'єктивно існуючих потреб людини та суспільства з їх відбиттям у свідомості людей» [9, 44]. Про те, що потреба, як і всяка об'єктивна реальність, відображається у свідомості людини, говорив Ф. Енгельс: «Люди звикли пояснювати свої дії з свого мислення, замість того щоб пояснювати їх із своїх потреб (які при цьому, звичайно, відображаються в голові, усвідомлюються), і цим шляхом з бігом часу виник той ідеалістичний світогляд, який заволодів умами, особливо з часу загибелі античного світу» [5, 460].

Потреби, як відомо, мають місце не тільки на соціальному, а також і на біологічному рівні руху матерії. Біологічна форма руху матерії є нижчою по відношенню до соціальної і це обумовлює відмінність у характері потреб. Для потреб, як і для всіх об'єктів і явищ матеріального світу, одним із основних є принцип поступового переходу від простого до складного, від нижчого до вищого. Перехід від простого до складного здійснюється шляхом перериву поступовості, шляхом стрибка. Таким є перехід від неорганічної матерії до живої, в результаті якого матерія набула «самостійну силу реагування» [5, 563], внаслідок чого виникло активне відношення (хоч і не усвідомлене) організму до середовища, потреба живого організму у відповідних умовах існування. Відношення живого організму біологічної системи до середовища, якщо можна так висловитись, здійснюється по вертикалі.

У результаті нового стрибка в розвитку природи з'явилась соціальна форма руху матерії. На відміну від живого організму біологічної системи, носій соціальної форми руху матерії — людина — стає цілеспрямовано діючою, свідомою істотою. Відношення до природи у людини стає на відміну від тварин усвідомленим, тобто біологічні потреби залишаються, але уже в «знятому» вигляді. Якісна відміна біологічних потреб людини і тварини полягає в тому, що людина усвідомлює їх. Але крім відношення до природи у людини появляється і специфічно людський вид відношень — відносини між людьми в процесі взаємодії людини з природою, тобто в процесі праці. Праця — джерело існування людини і суспільства — можлива лише при наявності іншого виду відносин, відносин між людьми.

Таким чином, відношення людини на відміну від неусвідомлених відношень тварини до природи відбуваються не тільки по вертикалі, але і по горизонталі. Одночасно з біологічними у людини існують і соціальні потреби.

Відносини між людьми дають можливість людині, суспільству поставити на службу не тільки сили природи, а також сили й енергію інших людей, а це стає умовою панування людини над природою. Всякий живий організм, в тому числі і тварина, в процесі обміну речовин з середовищем накопичує енергію, яка повинна витрачатись. Енергія тварин спрямована лише на використання життєвих засобів, що в результаті веде до зменшення природних багатств. У певному місці може існувати лише відповідна кількість тварин одного виду, оскільки обмежена кількість життєвих засобів приводить до вимирання за законом природного добору.

Людина на відміну від тварини витрачає свою енергію цілеспрямовано. Кооперуючись з іншими людьми, вона за допомогою знарядь праці не тільки знищує, а й планомірно відтворює життєві засоби. Збільшення засобів існування на основі розширеного відтворення дає їй можливість заселити всю земну кулю і поставити собі на службу всі сили природи. Ф. Енгельс писав у «Діалектиці природи», що «тварина тільки користується зовнішньою природою і робить у ній зміни просто в силу своєї присутності, людина ж змінами, які вона вносить, примушує її служити своїм цілям, панує над нею» [5, 46].

Вже з самого початку виникнення людського суспільства задоволення потреб стало повністю залежати від результатів не тільки власної праці, а й від праці інших людей, тому що праця з самого початку була суспільною: «...Люди так чи інакше працюють один на одного, їх праця прибирає тим самим суспільну форму» [1, 80].

В умовах розвинутого розподілу праці, коли товарне виробництво стало пануючим, людина не могла існувати, не обмінюючи продуктів своєї праці на вироби інших людей. Але відносини між людьми були, є і будуть, поки існує товарне виробництво, не особистими, а опосередкованими речами. Тому, задовольняючи ту чи іншу потребу, людина мала справу з річчю, предметом або явищем і забувала, що вона насамперед має відношення до іншої людини. «Тому що виробники,— писав К. Маркс в «Капіталі»,— вступають в суспільний контакт між собою лише шляхом обміну продуктів своєї праці, то й специфічно суспільний характер їх приватних робіт проявляється тільки в рамках цього обміну. Інакше кажучи, приватні роботи фактично здійснюються як ланки сукупної суспільної праці лише через ті відносини, які обмін встановлює між продуктами праці, а з їх допомогою і між самими виробниками» [1, 81].

В умовах первіснообщинного, рабовласницького та феодального ладу, коли пануючим було натуральне господарство, «суспільні відносини осіб в їх праці проявляються... як їх власні особисті відносини, а не прибираються в костюм суспільних відносин речей, продуктів праці» [1, 86].

При комунізмі, коли розумна організація виробництва забезпечить задоволення матеріальних потреб, як задовольняється самою природою потреба в диханні, суспільні відносини будуть «прозоро ясними як у виробництві, так і в розподілі» [1, 87].

Отже, потреба — це поняття, яке виражає відносини людини, суспільної групи, класу, суспільства в цілому до середовища свого існування — соціального та природного. На потреби як вираз відносин людей вказували Я. А. Кронрод і В. Н. М'ясищев.

Підтвердженням, що потреби виражають відносини людей є те, що вони повністю залежать від відносин, які склались в суспільстві, і в першу чергу — від виробничих відносин. За Марксом, відносини між людьми — головна передумова діяльності кожного члена суспільства, а також потреба — головний стимул діяльності людей.

Все життя особи, колективу, суспільства в цілому є процесом виникнення і задоволення потреб. І чим ширші та різнобічніші суспільні відносини людини, тим різноманітніші її потреби. Широта відносин людини та різноманітність її потреб визначається суспільним становищем особи, яке, в свою чергу, залежить від соціального ладу суспільства.

У капіталістичному суспільстві, де протилежні класи перебувають у різних відношеннях до засобів виробництва, існує прірва між можливостями задоволення потреб капіталістів та робітників. У соціалістичному суспільстві однакові відносини всіх членів суспільства до засобів виробництва — умова рівних можливостей для формування та задоволення як матеріальних, так і духовних потреб.

Виробничим відносинам, як основним, над якими надбудовуються всі інші відносини, відповідають матеріальні потреби. Тому останні є головними, визначальними в усій системі потреб. Духовні потреби, виникнувши на основі матеріальних, активно впливають на них.

Якщо виробництво породжує потреби, то за допомогою розподілу в сфері споживання вони задовольняються. Задоволена потреба породжує нову потребу, і це стимулює зростання виробництва. Розподіл виступає як протилежна сторона відносин виробництва. Але розподіл у свою чергу залежить від форми власності, як основної в системі виробничих відносин. Форми власності відрізняють одну соціально-економічну формацію від іншої. З заміною однієї форми власності іншою змінюється характер всіх інших суспільних відносин, в тому числі і розподілу.

К. Маркс вказував, що відносини розподілу «визначають весь характер і весь рух виробництва» [3, 414]. Ці слова підтверджуються іншою думкою К. Маркса про те, що потреби

при комунізмі будуть безпосередніми регуляторами виробництва. Останнє підпорядковуватиметься лише задоволенню розумних і здорових потреб, які виражатимуть найсправедливіший принцип розподілу — за потребами.

Матеріальні потреби як вираз однієї із сторін виробничих відносин є зв'язуючою ланкою між виробництвом і споживанням, які виступають як два моменти єдиного процесу людської діяльності. К. Маркс вказував, що оскільки «в процесі виробництва члени суспільства пристосовують (створюють, перетворюють) продукти природи до людських потреб...» [4, 672], то «споживання, знищуючи продукт, тим самим доводить його до завершеності» [4, 675].

Продукт створюється в сфері виробництва, реалізується у сфері споживання. Перехід його від виробництва до споживання можливий лише через розподіл, який залежить від потреб. Таким чином, споживання на відміну від потреб є одним із моментів діяльності людей, спрямованої безпосередньо на задоволення потреб.

К. Маркс вказував, що «без виробництва нема споживання, однак і без споживання нема виробництва, бо виробництво було б у такому разі безцільним» [4, 674—675]. Проте ні виробництво, ні споживання неможливе без виробничих відносин і розподілу як однієї із їх сторін. Створений у процесі виробництва продукт при наявності товарно-грошових відносин споживається, як правило, не безпосереднім його виробником. Зв'язок між людьми існує завдяки суспільним відносинам, які виражаються потребами. Лише при наявності потреб можливе виробництво, а значить, і життя всього суспільства.

Розуміння потреб як прояву суспільних відносин конкретизує закон єдності і боротьби протилежностей. Єдність і боротьба протилежних сторін єдиного процесу матеріального виробництва, сторонами якого є продуктивні сили і виробничі відносини — джерело розвитку суспільства.

Від того, яке місце в системі виробничого процесу відводиться потребам, залежить успіх матеріального виробництва. У соціалістичному суспільстві, де метою виробництва є задоволення потреб, матеріальне виробництво розвивається значно швидше, ніж в капіталістичному суспільстві. Оскільки «розміри товарних мас, створюваних капіталістичним виробництвом, визначаються масштабом цього виробництва і потребою в постійному його розширенні, але аж ніяк не наперед визначеним колом попиту і пропозиції, не колом потреб, що їх треба задовольнити» [2, 81], то капіталістичне виробництво постійно потрясають економічні кризи.

Максимальний прибуток як мета капіталістичного способу виробництва робить потреби людей лише засобом у досягненні мети. Тому при капіталізмі розвиток потреб підпорядкований

не всебічному гармонійному розвитку особи, а добуванню прибутку. Тут «робітник існує,— пише К. Маркс,— для потреб збільшення уже існуючих вартостей, замість того, щоб, навпаки, матеріальне багатство існувало для потреб розвитку робітника» [1, 589]. Наслідком такого становища є штучне створення потреб, які, приносячи величезні прибутки капіталістам, підживляють як фізичні, так і духовні сили людини.

В. І. Ленін у роботі «З приводу так званого питання про ринки» говорив, що зростання потреб «створюється взагалі тим, що частішає обмін продуктами, що приводить до частіших стосунків між жителями міста й села, різних географічних місцевостей і т. ін.» [6, 87—88].

На сучасному етапі, коли процес розподілу праці відбувається не лише в рамках окремої країни, а і в світовому масштабі, зростає обмін товарами між різними країнами через зовнішню торгівлю, що в свою чергу впливає на формування потреб всередині країни. Продуктивні сили в різних країнах в один і той же час не можуть бути на одному рівні. Товари, переходячи з однієї країни в іншу, створюють нові потреби, піднімають їх на новий, більш високий рівень. Виробництво повинне змінювати свою структуру, щоб задовольнити нові потреби.

На формування потреб під впливом змін у виробництві вказував К. Маркс. «Сьогодні даний продукт задовольняє певну суспільну потребу. Завтра він, може, буде цілком або почасти витіснений з свого місця іншим подібним до нього продуктом», і тоді цей продукт «буде надлишковим, зайвим, а значить і некорисним» [1, 112].

Останнім часом все очевиднішим стає невідповідність структури виробництва деяких промислових товарів широкого вжитку всезростаючим потребам населення. Суспільство зацікавлене в тому, щоб промислові підприємства перебудовували свою роботу відповідно до зростаючих потреб населення. З цією метою в країні проводиться економічна реформа. Проте слід мати на увазі, що успіх виробництва залежить не тільки від наукової організації виробничого процесу, а й від поставлених на наукову основу виробничих відносин, які виражаються потребами. Отже, потреби повинні розвиватись «разом із засобами їх задоволення і в безпосередній залежності від розвитку цих останніх» [1, 482].

Те саме можна сказати і щодо духовних потреб, у формуванні яких відповідну роль відіграють зарубіжне кіно, література, мистецтво.

Перед філософами і економістами стоїть завдання вивчення процесу формування потреб під впливом різноманітних факторів суспільного життя. Психологи та педагоги повинні виконати ще складніше завдання — показати, якими виховними та іншими заходами впливу на людину досягти того, щоб необхідні

суспільству потреби усвідомились і стали головними спонукальними силами у діяльності кожної людини.

Останнім часом, коли можливість побудови матеріально-технічної бази комунізму стала очевидною навіть для наших ворогів, буржуазні соціологи вістря критики соціалізму спрямували на особистість. А оскільки потреби визначають поведінку людини, то відмінність у вирішенні проблеми потреб є джерелом різного підходу до питання про особистість. Тільки правильне марксистсько-ленінське розуміння людських потреб дає можливість розвінчати реакційні погляди прислужників капіталу в питанні про особистість людини. Воно озброює представників суспільних наук у боротьбі з ворожими буржуазними теоріями, які розглядають людину з ідеалістичних позицій в дусі містики і фатальної неминучості тих або інших факторів суспільного життя, зумовлених начебто біологічною природою людських потреб. Лише з позицій матеріалістичної діалектики можна довести, що суть людини, як вказував К. Маркс, є «скупність усіх суспільних відносин».

Ідеологи капіталізму намагаються «довести», начебто марксизм ігнорує особистість людини, її духовні потреби, і посиляються на «економічний детермінізм». Марксизму протиставляються буржуазні ідеї про «свободу особи» в умовах приватної власності. Ліквідація приватної власності зображується як наступ на свободу людини. Проте історія довела, що тільки із знищенням приватної власності стає можливим всебічний, гармонійний розвиток особи. Рівні відношення до засобів виробництва надають кожному члену суспільства рівні можливості для задоволення як матеріальних, так і духовних потреб,

Буржуазні соціологи розглядають потреби людини лише як біологічне явище і ставлять їх у залежність від організму, отожднюють їх з інстинктами. Для них потреба — суб'єктивне явище, яке не має нічого спільного з соціальною сутністю людини, з виробництвом; більше того, вони вважають, що потреби самі нав'язують закономірності розвитку виробництва.

Захищаючи капіталістичне суспільство, буржуазні соціологи, звичайно, не можуть визнати об'єктивної природи людських потреб і того, що вони є виразом суспільних відносин, оскільки їм неминуче довелося б зробити висновок про необхідність заміни суспільних відносин, які породжують нездорові потреби.

Задоволення все зростаючих потреб народу — найгуманніша мета, виконання якої доступне лише суспільству, вільному від всякої експлуатації людини людиною. «Все в ім'я людини, для блага людини» — девіз партії і всього соціалістичного суспільства. Ставлячи в центр уваги людину з її потребами, Комуністична партія і Радянський уряд виходять з того, що не особистість визначає соціальні умови, а, навпаки, суспільні відносини визначають суть особистості.

Практика коммунистического строительства поставила перед общественными науками задачу теоретической разработки проблемы потребностей.

В статье показывается различие общесоциологического, экономического и психологического аспектов в изучении проблемы, критикуется субъективная точка зрения на природу потребностей. Исходя из того, что потребность — объективное явление общественной жизни, делается попытка определить содержание понятия потребности как выражение отношений человека, социальной группы, класса, общества в целом к среде своего существования — социальной и природной. Такое определение позволяет рассматривать материальные потребности как выражение производственных отношений, возникающих в процессе производства, обмена, распределения и потребления материальных благ. Духовные потребности определяются как выражение общественных отношений, относящихся к надстройке.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23. К., 1963.
2. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 24. К., 1964.
3. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 25, ч. II. К., 1965.
4. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 12. К., 1963.
5. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20. К., 1965.
6. В. І. Ленін. Твори, т. 1. К., 1948.
7. В. І. Ленін. Твори, т. 3. К., 1952.
8. Матеріали XXII з'їзду КПРС. К., 1962.
9. А. В. Маргуліс. Про поняття «потреба». — Вісник Харківського університету, серія філософії, № 21, вип. 3, 1967.
10. М. Ф. Казакова. Марксизм-ленінізм про природу і суть людських потреб. К., 1966.
11. М. Ф. Казакова. Марксистско-ленинское учение о человеческих потребностях. Автореферат. Львов, 1967.

ТВОРЧА ПРАЦЯ — ГОЛОВНИЙ ФАКТОР УТВЕРДЖЕННЯ СВОБОДИ ОСОБИ

Проблема свободи особи в умовах комуністичного будівництва охоплює надзвичайно широке коло питань, дослідження яких можливе лише спільними зусиллями філософів, економістів, соціологів. Однак при всій багатоплановості основним питанням цієї проблеми є питання про роль вільної творчої праці як головного знаряддя розширення меж свободи особи. З визволенням праці пов'язував К. Маркс утвердження «царства свободи». «Царство свободи» починається в дійсності лише там, де припиняється робота, диктована нуждою і зовнішньою доцільністю...» [1, 826]. Кінцева мета визволення праці — перетворення її в першу життєву потребу, що є вирішальним фактором у остаточному розв'язанні проблеми свободи особи.

Вже на першій фазі комунізму в СРСР та інших країнах світової соціалістичної системи здійснюється великий акт гуманізації праці — ліквідується експлуатація людини людиною, змінюється соціальна природа праці. Ця зміна проявляється у перетворенні її з підневільної у вільну, працю на себе. Звільнивши працю, соціалізм разом з цим ліквідує згубні наслідки, до яких приводить відчуження результатів праці в умовах капіталізму. Ліквідується антагоністичне відчуження продукту праці від виробника і панування першого над другим, відчуження людини від суспільства, протиставлення особи суспільству, відчуження людини від людини. Таким чином, розкріпачення праці створює той міцний фундамент, на якому базуються всі інші форми свободи особи.

Однак капіталізм залишив у спадщину соціалізму старий поділ праці, види трудової діяльності, що мало сприяють розвитку здібностей людини або вимагають одностороннього їх розвитку. Про це свідчать дані новітніх соціальних досліджень. Нами була проведена анкета на Дніпропетровському заводі сантехнічних виробів. Кожний п'ятий робітник чи службовець заводу відповів на питання: «Чи стала праця на суспільство вашою особистою потребою?» Про те, що «праця — матеріальна необхідність», сказали 38,8% робітників, «праця — і потреба, і необ-

хідність» — 40%, «праця — більше потреба, ніж необхідність» — 6,2%, «праця стала потребою» — 3,8%, «не знаю» — 11,2%. Серед тих робітників та службовців, що характеризували ставлення до праці як до матеріальної необхідності початкову освіту мають 9%, семирічну — 70%, середню — 21%. Серед тих робітників та службовців, для кого праця в однаковій мірі є потребою і необхідністю, початкову освіту мають 9,4% (робітники з великим стажем роботи), семирічну — 21,8%, середню — 62,5% та вищу — 6,3%.

Таким чином, хоча вирішальний історичний крок у перетворенні праці в першу життєву потребу вже зроблено, соціалістичне суспільство ще має здійснити великі якісні зміни у трудовій сфері, що стосуються насамперед змісту та характеру праці. Особливість цих змін полягає в тому, що вони відбуваються на базі сучасної науково-технічної революції. За капіталізму суперечності науково-технічного прогресу мають соціально-класовий характер, посилюючи антагонізм між трудящими та експлуататорами. Трудяща людина з усіма її духовними здібностями і запитами — лише агент виробництва, у продуктивні сили включається лише незначна частина творчих здібностей робітника, проданих як особливий товар — робоча сила — підприємцю. Завдяки цьому знецінення людського світу зростає відповідно до зростання світу речей.

В умовах соціалізму і переходу до комунізму все більшого значення набирає тенденція, що потребує «часткового» робітника, простого носія певної часткової суспільної функції замінити всебічно розвиненим індивідуумом [2, 461]. Виробничі відносини, що ґрунтуються на соціалістичній власності, зумовлюють новий характер взаємозв'язку основних елементів продуктивних сил. Ці елементи перебувають у діалектичній єдності, джерелом їх розвитку є неантагоністичні суперечності. Зміст продуктивних сил якісно змінюється тому, що в них включається вся духовна енергія трудящих, які з виконавців часткових функцій переростають у творчих індивідуумів.

Всебічний розвиток людини несумісний з непродуктивною працею. Тому межі свободи особи розширюються на основі створення матеріально-технічної бази комунізму. Разом з тим необхідною умовою створення матеріально-технічної бази комунізму є розширення меж особистої свободи, всебічний розвиток людини. Це діалектичне співвідношення передане в характеристиці комунізму — суспільного ладу, «де разом з всебічним розвитком людей виростуть продуктивні сили на основі науки і техніки, що постійно розвиваються...» [5, 54].

Таким чином, якщо в умовах капіталізму науково-технічна революція веде до загострення класових конфліктів, то за соціалізму вона здійснюється і використовується в інтересах всього суспільства.

Прогрес науки і техніки, перетворення науки в безпосередню продуктивну силу суспільства докорінно змінюють характер трудової діяльності, сприяючи утвердженню творчих начал в усіх сферах суспільного життя. Це та матеріальна основа, на якій праця перетворюється в творчу працю, в трудову діяльність, яка творить нове, що не має аналога в минулому. Так, на базі технічного прогресу за останні роки на хімічних заводах Придніпров'я сталися якісні зміни у функціональній структурі професій робітників. Основні професії все більше вимагають розумових зусиль робітників. Зникають поступово примітивні професії, пов'язані з тяжкою фізичною працею. Встановлення вагоноперекидача на Дніпродзержинському коксохімічному заводі привело до ліквідації професії вантажника, що дало можливість перевести увесь штат вантажників (190 чоловік) на інші роботи. З'явилися нові професії — наладчика автоматів відсажувальних машин, моториста кабестану та інші, які вимагають творчого ставлення до праці.

Зміни у функціональній структурі професій робітників вимагають підвищення їх загальноосвітнього рівня. За сім років (1959—1966 рр.) число осіб, що мають повну та неповну середню освіту зросло серед робітників промисловості з 45 до 58%, серед колгоспників — з 23 до 31% [7, 9].

Технічний прогрес, комплексна механізація усіх трудомістких процесів змінюють зміст та характер праці у важливій галузі соціалістичної економіки — сільському господарстві. У 1959 р. в СРСР у тваринництві працювало 4 млн. скотарів, телятниць, доярок, конюхів, свинарів, птахівників [12, 150]. Використання електрики, впровадження комплексної механізації значно полегшило їх працю.

Кілька років тому Новомосковський район Дніпропетровської області виступив ініціатором республіканського змагання по впровадженню комплексної механізації тваринницьких ферм. Нині на фермах району механізовано дві третини важкої праці. У колгоспі ім. Дзержинського побудоване тваринницьке містечко, що нагадує зразковий завод. За рахунок збільшення виробництва молока та скорочення кількості доярок сільгоспартіль одержала понад план 15 тис. крб. [11]. У радгоспі «Вільнянський» впровадження комплексної механізації на тваринницьких фермах дало змогу перейти на роботу у дві зміни по сім годин. Збільшення вільного часу, бажання оволодіти новою технікою сприяли тому, що в 1966 р. 18 чоловік тваринників радгоспу навчалися в технікумах та інститутах. У гуртках, семінарах та школах по вивченню передових методів праці навчалася 330 чол., у системі політичної освіти — 127 комуністів і комсомольців.

Таким чином, підвищення технічного рівня виробництва на базі розвитку та впровадження нової техніки і прогресивних

технологічних процесів, широкого застосування комплексної механізації зумовлюють підвищення загальноосвітнього та культурно-технічного рівня трудящих мас соціалістичного суспільства. У зближенні загальноосвітнього і культурно-технічного рівня людей розумової та фізичної праці проявляється процес подолання істотних відмінностей між розумовою і фізичною працею.

На шляху ліквідації відмінностей між розумовою та фізичною працею істотні зміни відбудуться не тільки в сфері фізичної, але й розумової праці. Справедливим є спростування Г. Ф. Комаровим і В. Р. Полозовим твердження авторів учбового посібника «Основи комуністичного виховання», що останні бачать подолання однобічності розвитку робітника фізичної праці на шляху переходу до іншого однібічного виду розумової праці — інженерно-технічної діяльності. Визнати можливість перетворення всієї праці у сфері матеріального виробництва в сучасну інженерно-технічну працю — значить погодитися з тим, що взагалі не залишиться фізичної праці, тому, що інженерно-технічна діяльність в сучасному виробництві в основному ще не поєднана з функціями фізичної праці [16, 18]. Не можна також погодитись з думкою Б. І. Шенкмана про майбутню емансипацію людини від матеріального виробництва, внаслідок чого людина займатиметься тільки духовною діяльністю, незалежно від суспільної необхідності [8, 116].

Інженерно-технічна праця, на наш погляд, змінюватиметься так: по-перше, це буде творча науково-технічна праця, по-друге, на її характері позитивно позначатиметься поєднання з фізичною працею. Перетворенню інженерно-технічної праці в творчу науково-технічну значною мірою сприяє її наукова організація, яка має поєднати техніку і людей в єдиному виробничому процесі. Робітник комуністичного виробництва — це новий тип робітника, який поряд з політехнічною підготовкою володітиме якостями, що дадуть йому змогу займатися різноманітною розумовою і фізичною працею. Безумовно, знищення існуючого поділу праці не означатиме, що кожна людина буде однаковою мірою і з однаковим успіхом займатися будь-яким видом праці. В «Злиденності філософії» К. Маркс співчутливо наводить слова Лемонте: «Ми страшенно дивуємося, бачачи, що у древніх одна й та сама особа була одночасно видатним філософом, поетом, промовцем, істориком, священником, правителем і полководцем. Нас лякає таке широке поприще» [3, 155].

Універсалізм древніх значною мірою ґрунтувався на порівняно низькому рівні розвитку науки. На вищому ступені почалася її диференціація та спеціалізація. За таких умов універсалізм перетворюється в дилетантизм. Всебічний розвиток особи є не перетворенням людини у всезнайку — наука та виробництво просовуються вперед зусиллями не одиниць, а колективів.

Для того щоб ракета понесла в космос радянські космічні кораблі, потрібні були героїзм та мужність не тільки наших славних космонавтів, але й праця, знання, досвід, напруження волі багатотисячних колективів.

В свою чергу, глибока спеціалізація в умовах комуністичного будівництва відбувається у поєднанні з універсалізацією. Одним з показників цього є спеціальності широкого профілю, які вже певною мірою виходять за межі старого поділу праці, не прирікають людину на вічну працю біля одного верстата. Суміжні професії забезпечують можливість взаємної заміни робітників. Так, на Запорізькому заводі феросплавів здійснена повна заміна основної професії плавильника горновим, пультовиком. Всі горнові оволоділи електрозваркою і обходяться без спеціальних електрозварників. Подібне спостерігається і на інших підприємствах країни.

Технічний прогрес, автоматизація виробництва штовхають людину до вузької спеціалізації і до універсалізації. Яка тенденція перемаже — залежить від соціальної системи. Розвинутий капіталізм обмежує сферу інтересів і діяльності людини — на перший план тут виступає тенденція вузької спеціалізації. Буржуазні ідеологи нарікають на те, що трудящі на капіталістичних підприємствах не проявляють інтересу до праці, що в них спостерігається вичерпування життєвої енергії, творчого уявлення. Відповідальність за це покладається на самих робітників. Так, поняття «пролетарій» визначається через такі ознаки: «Пролетарська свідомість має грубо матеріалістичний, утилітарний зміст, захищає колективи і заперечує цінність особи» [17, 477]. З одного боку, в цьому визначенні проявляється страх перед силою пролетарської свідомості, спроба фальсифікувати дійсний стан речей, адже цінність особи заперечує не пролетарська, а буржуазна свідомість. З другого боку, в цьому визначенні в перекрученому вигляді до деякої міри відображається процес відчуження праці, що перетворює маси людей в придатак до машини, породжуючи тенденцію до зруйнування особи, особливо в умовах сучасної науково-технічної революції.

В умовах соціалізму перевага на боці другої тенденції. Як справедливо пише Є. Громов, колективізм, розвинуте почуття зв'язку з іншими людьми, соціальна відповідальність особи забезпечують надійність особи у нових технічних умовах, прагнення до всебічного, гармонійного розвитку [10, 70]. Саме в цьому бачать передові робітники джерела комуністичного ставлення до праці, основу перетворення праці в першу життєву потребу. Слюсар-інструментальник ленінградського електромашинобудівного об'єднання «Електросила» Микола Русаков систематично перевиконує планові завдання. Розповідаючи делегатам XXIII з'їзду КПРС про боротьбу ленінградських робітників за якість і технічну досконалість продукції, він сказав: «Добива-

тися відмінної якості продукції, вміло господарювати можна тільки у тому випадку, коли розумієш, що до чого, коли вмієш бачити благородний смисл своєї праці, коли твоя свідомість підказує, як треба жити і працювати» [6, 194].

Прагнення до всебічного, гармонійного розвитку проявляється у технічній творчості робітників. На запорізькому заводі «Дніпроспецсталь» річна економія від впровадження винаходів і раціоналізаторських пропозицій дорівнює 1215,5 тис. крб. Бажання полегшити працю своїх товаришів, удосконалити технологічний процес веде до скорочення затрат часу роботи на заводі. Тільки за перший квартал 1966 р. за рахунок малої механізації та раціоналізації робочих процесів скорочено затрати на 7373 год. [18]. Та це й не дивно, адже соціалістичне змагання на заводі очолюють такі люди, як сталевар Дмитро Галушко, який в ювілейному змаганні записав на свій рахунок двісті тонн надпланової сталі.

Об'єктивний органічний взаємозв'язок творчого розвитку особи, її свободи з розвитком економіки і техніки веде до зростання вільного часу, який К. Маркс назвав мірилом багатства суспільства, простором для розвитку особи [4, 65]. Саме цій актуальній проблемі присвячені комплексні соціальні дослідження, що проводяться в нашій країні та в країнах світової соціалістичної системи. За ініціативою журналу «Проблеми мира и социализма» у 1963—1964 рр. досліджувались проблеми вільного часу у Болгарії, Угорщині, Польщі, Радянському Союзі [15].

Окремі філософи розглядають взаємозв'язок праці та свободи саме в плані вільного часу. Цей фактор необхідний, але в той же час, на нашу думку, недостатній [14].

Творча праця, що утверджується на базі технічного прогресу в умовах комуністичного будівництва, виступає головним фактором розвитку свободи особи. Адже джерелом духовного багатства людини є її здібності. Для того, щоб здібності розквітли, а разом з ним одержали розумний зміст потреби людини, потрібні знання, що пробуджують здібності людини; потрібна творча діяльність, в якій здібності виявляються. Здібності розквітають на основі пізнаної необхідності і активної творчої діяльності відповідно до цієї необхідності.

Духовне багатство особи, що утверджується в умовах вільного колективу, передбачає, як справедливо підкреслює А. Фріш, органічно пов'язані між собою сторони — знання, творчу працю, високі моральні ідеали [9, 301]. Основою цієї єдності є творча праця, вплив якої на розвиток особи глибший, ніж вплив простої праці, оскільки сама творча праця є вищою якістю трудової діяльності. По-перше, творча праця у будь-якій трудовій сфері неможлива без глибоких знань. Матеріали соціальних досліджень, проведених на підприємствах Ленінграда, підтверджують, що там, де обслуговування виробничого процесу вимагає

від робітника творчого ставлення до своїх обов'язків, постійного осмислювання і пов'язування виконаних ним операцій з роботою інших виробничих ділянок, робітник відчуває нестачу знань, прогалини у технічній підготовці, і це змушує його вчитися [16, 116].

По-друге, творча праця несумісна з шаблонним знанням. У творчій праці знання не можна використати механічно, як готову відповідь на будь-яке нове питання. Тільки вміння застосувати накопичений досвід і знання, самостійне вирішення питань у конкретній життєвій ситуації дає змогу створити щось нове, що не має аналога в минулому.

По-третє, творча праця сприяє піднесенню повсякденної свідомості до рівня наукової, оскільки вона зумовлює необхідність орієнтуватися не тільки у вузькій галузі або частині виробництва (цех, підприємство, колгосп), але й в усій системі виробництва, що вимагає глибоких знань природничих наук і законів суспільного життя.

Безумовно, неможливо уявити справу так, що сама по собі виробнича праця, хай навіть творча, породжує наукову свідомість, світоглядною основою якої є марксизм-ленінізм. А. С. Ковальчук дотепно підмітив, що треба мати «якусь ілюзорно-захоплену свідомість», щоб зробити висновок, начебто кожен трудивник своєю практикою розвиває теорію марксизму-ленінізму» [13, 13]. Ми ж можемо відзначити, що творча праця, спонукаючи людей до оволодіння науковою теорією, стає тією благодатною основою, на якій Комуністична партія формує наукову свідомість трудящих, поєднуючи досвід мас з теорією марксизму-ленінізму, надаючи повсякденній свідомості ясності і глибини, піднімаючи її до рівня наукової свідомості.

По-четверте, сприяючи оволодінню глибокими знаннями, формуванню наукового світогляду, творча праця також (і це найголовніше) розвиває суспільну активність особи, що розуміє свою відповідальність за долю суспільства, розглядає загальні інтереси як свої особисті. ХХІІІ з'їзд КПРС вказав, що «першорядним завданням ідеологічної роботи є мобілізація зусиль робітничого класу, селянства, інтелігенції на активну боротьбу за виконання п'ятирічного плану розвитку народного господарства, за побудову комуністичного суспільства в нашій країні» [7, 298]. Творча праця є джерелом багатства суспільних відносин, від якого, за словами К. Маркса, залежить багатство особи індивіда.

Таким чином, технічний прогрес в умовах комуністичного будівництва на етапі комплексної механізації та автоматизації є матеріальною базою для утвердження творчої праці. Творча праця, в свою чергу, сприяє прискоренню темпів економічного розвитку, збільшенню вільного часу, ліквідації істотних відмін-

ностей між розумовою та фізичною працею, всебічному розвитку особи. Всі ці фактори зрештою ведуть до досягнення певної свободи особи.

Краткое содержание

В статье на фактическом материале раскрывается влияние творческого труда на ускорение темпов экономического развития, увеличение свободного времени, стирание существенных различий между умственным и физическим трудом, раскрывается роль творческого труда в диалектическом единстве основных сторон духовного богатства личности.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс. Капітал, т. III, К., 1954.
2. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23.
3. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4.
4. К. Маркс. Из неопубликованных рукописей.— *Большевик*, 1939, № 11—12.
5. Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1962.
6. XXIII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, т. I, К., 1966.
7. XXIII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, т. II, К., 1966.
8. «Вопросы философии», 1966, № 12.
9. Гармонический человек, М., 1965.
10. Е. Громов. Технический прогресс, проблемы личности и идеал.— «Вестник истории мировой культуры», 1961, № 6.
11. «Днепровская правда», 27 февраля 1966 г.
12. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. Сводный том, М., 1962.
13. А. С. Ковальчук. О соотношении теории и практики коммунистического строительства.— «Вопросы философии», 1966, № 4.
14. Р. И. Косолапов. Труд и свобода в период развернутого строительства коммунизма.— «Философские науки», 1963, № 2.
15. «Проблемы мира и социализма», 1965, № 6. «Социализм и свободное время». Приложение.
16. Труд и развитие личности. Л., 1965.
17. Philosophisches Wörterbuch. Stuttgart. 1957. Философский словарь. Сокращенный перевод с немецкого. М. 1961.
18. «Электрометаллург», 11 мая 1966 г.

МІСЦЕ І РОЛЬ СОЦІАЛЬНОГО ПОЧИНУ МАС. В СОЦІАЛІСТИЧНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У процесі формування і розвитку соціалістичного суспільства складаються якісно нові соціальні відносини, нові джерела прискорення суспільного розвитку. Ще в перші роки соціалістичного будівництва В. І. Ленін відзначав, що «широке, справді масове створення можливості проявляти підприємливість, змагання, сміливий почин з'являється тільки тепер» [9, 364]. В. І. Ленін мав на увазі насамперед зростання почину широких народних мас у процесі соціалістичного і комуністичного будівництва. Він писав: «Треба гарненько продумати значення «комуністичних суботників», щоб здобути з цього великого почину всі величезної ваги практичні уроки, які з них випливають» [11, 383]. Конкретне вивчення соціального почину пов'язане з аналізом реальних суспільних відносин, які склались в нашому суспільстві, виявленням об'єктивних тенденцій їх розвитку.

Зростання соціальних починань здійснюється у процесі якісно нових змін об'єктивних умов і суб'єктивного фактора. Останні обумовлюють якість і значимість соціального почину. Підкреслюючи визначальну роль об'єктивних умов у розвитку суспільства, — природні умови, продуктивні сили і виробничі відносини, соціально-економічне і політичне життя — марксизм-ленінізм разом з цим вказує на активну роль суб'єктивного фактора.

Суб'єктивний фактор в розвитку суспільства — це свідома діяльність людей, класів, партій, їх організованість, воля і енергія, необхідні для рішення визначних історичних завдань [13, 9]. К. Маркс в «Тезах про Фейєрбаха», аналізуючи суб'єктивний фактор, відзначав, що головний недолік всього дотеперішнього матеріалізму «полягає в тому, що предмет, дійсність, чуттєвість беруться тільки в формі *об'єкта*, або в формі споглядання, а не як *людська чуттєва діяльність, практика, не суб'єктивно*» [2, 1].

В умовах соціалізму якісно змінюється суб'єктивний фактор, набувають широкого розвитку ініціатива, почин кожного трудівника. Це обумовлено новими суспільними відносинами, якісними змінами у свідомості людини, її психологічним складом. Слід зауважити, що психіка людини недоступна для без-

посереднього споглядання і теоретичного осмислення, бо думки і почуття її побачити неможливо. «...З яких ознак судити нам про реальні «помисли і почуття» реальних осіб? Зрозуміло, що така ознака може бути лише одна: дії цих осіб», — писав В. І. Ленін, повторюючи неодноразово цю «марксистську істину» [6, 368].

Якісні зміни суспільно-економічних відносин і свідомості мас в соціалістичному суспільстві породжують різноманітні форми виробничої творчості, почину, самодіяльності у підвищенні продуктивності праці. А вдосконалення засобів праці і ускладнення виробничих процесів неминує спонукає розвиток людини.

Чим розвинутіші люди, тим вища їх продуктивність праці, тим ефективніші їх творчі почини. Дійсне багатство, відзначає К. Маркс, — це розвинута продуктивна сила всіх індивідів [1, 64]. «...Завдання всякої людини — всебічно розвивати всі свої здатності...» [2, 268]. А це можливо тільки в умовах соціалістичного суспільства.

Соціалізм складається і розвивається не стихійно, а в результаті свідомої і організованої діяльності мас, які пізнають і використовують закономірності суспільного розвитку. Під свідомою діяльністю розуміється свідоме використання людьми об'єктивних законів суспільного розвитку. В. І. Ленін у роботі «Матеріалізм і емпіріокритицизм» підкреслив, що «найвище завдання людства — охопити цю об'єктивну логіку господарської еволюції (еволюції суспільного буття) в загальних і основних рисах з тим, щоб якомога більш чітко, ясно, критично пристосовувати до неї свою суспільну свідомість...» [7, 299].

Розвиток соціальних починань (почину мас) від перших комуністичних суботників до руху за комуністичне ставлення до праці свідчить про те, що соціальний почин виражає нову якість свідомої діяльності мас і набуває все більшого значення в розвитку соціалістичного суспільства.

У працях «Як організувати соціалістичне змагання?», «Чергові завдання Радянської влади», «Великий почин» В. І. Ленін особливо підкреслював значення «великого почину» і «місцевого почину» як «прикладу в масовому народному господарстві» соціалістичного суспільства, вказував на його організуючу і перетворюючу роль у вирішенні завдань господарського і культурного будівництва. «Комуністичні суботники» саме тому мають величезне історичне значення, що вони показали свідомий і добровільний почин робітників у розвитку продуктивності праці, у переході до нової трудової дисципліни, у творенні соціалістичних умов господарства і життя» [11, 376—377].

У процесі соціалістичного і комуністичного будівництва «почин» виступає як приклад нового ставлення до праці, як передовий досвід, який можна повторити, використати в діяльності соціальних колективів. В. І. Ленін відзначає, що почин — «по-

чаток перевороту», якісні зміни в свідомості людей, «це — пере-мога над власною косністю, розпущеністю, дрібнобуржуазним егоїзмом, над цими звичками, які проклятий капіталізм зали-шив у спадщину робітникам і селянинові [11, 365]. «Свідомий і добровільний почин робітників у розвитку продуктивності праці стає почином соціальної дії, виступає як нова якість у розвитку суб'єктивного фактора в умовах соціалістичного су-спільства.

Соціальний почин має свої особливості. По-перше, це не тільки нове ставлення до праці, але й нова форма і зміст органі-зації соціальної діяльності особи, колективу. Навіть у тому випадку, коли людина діє індивідуально, деякий час не спілку-ючись з іншими людьми, відзначав ще К. Маркс у своїх ранніх творах, однак вона зайнята соціальною діяльністю, оскільки діє як соціально сформований індивід. До того ж розвиток і діяльність людини є результат засвоєння нею соціального дос-віду. В. І. Ленін розглядав теж «суспільні дії осіб» як «соці-альні факти» [6, 368]. По-друге, почин набуває соціального ха-рактеру, коли і у вигляді передового прикладу, досвіду охоплює діяльність мас. Соціальний почин — вияв ініціативи особи, соці-ального колективу у творчій діяльності, яка у вигляді передо-вого прикладу, досвіду набуває широкого розвитку в соціаль-ному середовищі, охоплюючи діяльність мас.

У свою чергу діяльність людини здійснюється у певному соціальному колективі. Об'єктом нашої уваги є виробничий ко-лектив, від життєдіяльності якого безпосередньо залежить роз-виток суспільного виробництва, яке, в свою чергу, визначає роз-виток суспільства.

Аналізуючи матеріальну сторону суспільного життя, К. Маркс підкреслює, що людина і її діяльність є головною продуктив-ною силою; розвиток суспільного індивіда — ось що виступає в якості основної стійкості виробника і багатства [4, 498—499]

Розвиток матеріального виробництва залежить і від рівня розвитку трудових, матеріально-виробничих здібностей безпосе-редніх виробників, від рівня розвитку їх свідомості, їх ініціа-тиви, почину. Отже, від трудової активності виробника, від рівня розвитку його свідомості залежить темп розвитку суспіль-ного виробництва. В цьому процесі велике значення має постій-не зростання соціалістичної свідомості мас.

Свідомість людей визначається не тільки як розуміння дійс-ності, а також і як створення певного відношення до цієї дійс-ності і до її змін. Пізнаючи навколишню дійсність, люди впли-вають на неї, змінюють її у своїх інтересах. Ф. Енгельс пише, що «в історії суспільства діють люди, які обдаровані свідомі-стю, чинять обдумано, або під впливом пристрасті, ставлять певні собі цілі. Тут ніщо не робиться без свідомого наміру, без бажаної мети» [3, 292].

Здійснення наміру, досягнення бажаної мети, розвиток творчого почину залежать від зрілості суспільних умов. Тільки у соціалістичному суспільстві почин має дійсно широкий розвиток, охоплює діяльність мас, тоді як «конкуренція при такому капіталізмі означає нечувано звіряче придушення підприємливості, енергії, сміливого почину маси населення, гігантської більшості його...» [9, 363].

Соціалістична дійсність характеризується різноманітністю соціальних починів в матеріальному і духовному житті суспільства, особливо в сфері матеріального виробництва. Виникнення і розвиток почину (носієм почину може бути індивід або колектив) викликає нові якісні зміни змісту не тільки безпосередніх виробників, а також всіх елементів продуктивних сил.

Об'єктивними умовами виникнення і розвитку почину мас є розвиток продуктивних сил і зміцнення виробничих відносин, прискорення науково-технічного прогресу, розвиток соціалістичного змагання. В процесі соціалістичного змагання виробляється, збагачуючись досвідом творчості інших колективів, творча думка виробника, яку він реалізує у виробничій діяльності. Тут виробник виступає не як виконавець, а як свідомий творець, новатор удосконалення продуктивних сил і виробничих відносин соціалістичного способу виробництва.

Впровадження почину сприяє формуванню нових трудових навиків, передових форм і методів удосконалення виробництва, якісно впливає на розвиток продуктивності праці. А підвищення продуктивності праці неминуче супроводжується ефективним розвитком виробництва, полегшенням праці виробника і підвищенням його матеріального і культурного добробуту.

Дальший розвиток, за виразом В. І. Леніна, «місцевих починів» трудящих міста і села у вдосконаленні організації праці має економічну ефективність. Лише одна хвилина зекономленого виробничого часу в масштабах нашої республіки дає народному господарству 62 тонни чавуну, 70 тонн сталі, 160 тонн залізної руди. За останній час широкого розвитку набув почин колективів промислових підприємств Москви і Ленінграда за економію металу і матеріалів і додатковий випуск за рахунок цього промислової продукції. Значна підтримка цього руху забезпечує введення в дію резервів матеріальних ресурсів і підвищення ефективності виробництва.

Розвитку творчих починань сприяє правильне сполучення матеріальних і моральних стимулів до праці. Практика соціалістичного суспільства переконливо твердить, що моральні стимули до праці можуть повністю проявити себе в поєднанні з матеріальними інтересами. Матеріальна заінтересованість примушує виробника порівнювати особисті потреби з результатами розвитку виробництва. Виникнення і поширення почину в широкий організований соціальний рух обумовлюється еконо-

мічними і духовними потребами людей. «Маса втягується в рух, енергійно бере участь в ньому, високо цінить його і розвиває героїзм, самовідданість, наполегливість і відданість великій справі не інакше, як при поліпшенні в економічному становищі працюючого» [8, 65].

Творчі починання людини соціалістичного суспільства викликаються не тільки прагненням задовольнити матеріальні потреби але також і прагненням задовольнити духовні потреби, серед яких особливе місце займає потреба в моральній оцінці суспільства. В. І. Ленін відмічав, що матеріальні і моральні стимули до праці являють собою позитивний фактор тільки в тому випадку, коли вони виступають в нерозривній єдності. Це одна із особливостей їх поєднання при соціалізмі, де матеріальна винагорода за працю забезпечує задоволення життєвих потреб людини, а усвідомлення суспільного значення своєї праці підвищує ентузіазм, творчість, самодіяльність мас, в процесі якої породжуються нові почини.

Рішення березневого і вересневого (1965 р.) Пленумів ЦК КПРС, рішення XXIII з'їзду КПРС, спрямовані на прискорення процесу розвитку соціалістичного суспільного виробництва, відкривають широкі можливості для всіх трудівників проявляти здібності, таланти і творчу ініціативу.

Але в процесі суспільного виробництва є виробники, в яких ще недостатньо розвинута ініціатива, творчий почин, що обумовлюється: а) повільним зростанням культурно-технічного і професіонального рівня деяких виробників. Культурно-технічне і економічне навчання виробників є необхідною умовою засвоєння і розвитку суспільного виробництва. Підготовка культурних, висококваліфікованих трудівників, звичайно, є один із найважливіших засобів підвищення творчої активності особи, підвищення продуктивності праці;

б) низьким рівнем дисципліни в деяких виробничих колективах;

в) об'єктивною можливістю вибору сфери діяльності.

Усунення цих недоліків сприяє подальшому розвитку творчого почину мас. Програма КПРС відзначає, що в період комуністичного будівництва «надзвичайно важливого значення набуває систематичне підвищення кваліфікації працівників промисловості та інших галузей народного господарства у зв'язку з технічним прогресом. Необхідні планомірна підготовка, навчання і раціональне використання трудящих...» [12, 65].

Розвиток соціалістичних починань залежить від умілого керівництва ними. Слід зауважити, що свідоме керівництво соціальною творчістю, починами не потрібно абсолютизувати. Завдання полягає в тому, щоб підняти ініціативу мас, створити об'єктивні умови для зростання і розвитку творчих починань. У центрі уваги — людина, бо вона є творець нового суспіль-

ства. Соціальні починання зможуть розвиватись і знайдуть підтримку в масах тоді, коли маси переконані в їх необхідності, усвідомлюють їх значимість у будівництві нового суспільства.

Соціалістичне і комуністичне будівництво «передбачає в перший раз історією створену можливість повного і безперешкодного розвитку не тільки місцевих особливостей, але й місцевого почину, місцевої ініціативи, різноманітності шляхів, прийомів і засобів руху до загальної мети» [10, 178].

Ленінське передбачення породження соціалістичною дійсністю різноманітних соціальних починань у всіх сферах суспільного життя здійснилось. Народжений в 1959 р. почин за комуністичне ставлення до праці набув широкого розвитку у всіх сферах життя соціалістичного суспільства. Цей почин має в собі цінності соціально-економічного і морального характеру. Соціально-економічна цінність руху виражається в тому, що його учасники на перше місце ставили завдання: комуністичне ставлення до праці, підвищення продуктивності праці, збільшення кількості і поліпшення якості продукції, економія сировини, зниження собівартості продукції та ін. Одноразово ставилось завдання особистого культурного і морального вдосконалення: підвищувати освіту, додержуватись правил соціалістичного співжиття, розвивати моральні якості людини комунізму та ін.

Справді, велика цінність цього руху за комуністичне ставлення до праці полягає в тому, що він дає форму саморуку певних колективів, що виступають як діюча ініціативна сила у вирішенні суспільних важливих проблем.

Соціальні починання відображають соціалістичну дійсність, яка розвивається, і чим скоріше оволодівають масами, тим швидше вони змінюють цю дійсність. Почин є продуктом дійсності. Він виражає почуття незадоволення досягнутим і якісно вдосконалюється новим носієм в нових об'єктивних умовах.

Відзначивши цінність руху за комуністичне ставлення до праці, варто вказати на деякі недоліки, які є гальмом його розвитку. Подекуди заповіді цього руху були зведені у «форму», під якою підписувались учасники руху, іноді недостатньо вивчивши його зміст. Особлива увага приділялась тому, щоб учасники «не порушували» їх. Тут потрібно враховувати об'єктивні і суб'єктивні умови розвитку почину, збагачення його елементів новим носієм у нових об'єктивних умовах.

Недоліком було і те, що знайшлись керівники, які не зуміли організувати політико-виховну роботу. Живе змагання колективів підмінялось подекуди бюрократичним змаганням керівників — «хто швидше». Почалось «змагання» за кількістю зростання учасників руху, а це породило подекуди поспішність у присвоєнні почесного звання деяким учасникам руху, які ще не заслужили його. Таким чином, це підривало авторитет цього руху.

В. І. Ленін ще у перші роки Радянської влади застерігав від

того, щоб комуністичне звання «комуна» не давалось надто легко і швидко. Воно повинно завойовуватись у наполегливій і впертій боротьбі: «...якнайменше політичної тріскотні, якнайбільше уваги найпростішим, але живим, з життя узятим, життям перевіреним фактам комуністичного будівництва — цей лозунг треба безупинно повторювати всім нам...» [11, 372].

Щоб творчі починання передових виробничих колективів набували широкого розвитку, потрібно насамперед підняти інтерес до них, вивчити методи і засоби досягнення результату колективу, який виступив з почином, дати об'єктивну оцінку його діяльності, виявити фактори, які сприяють вихованню особи в цьому колективі, а не брати тільки результат його діяльності. Необхідно «розпізнавати справжніх організаторів, людей з тверезим розумом і з практичною кмітливістю, людей, які поєднують відданість соціалізму з умінням без шуму (і всупереч метушні і шуму) налагоджувати міцну і дружну спільну роботу великої кількості людей в рамках радянської організації» [10, 223].

Підтримка, впровадження колективом нового почину залежать від рівня організаційної і виховної роботи в цьому колективі, бо, недолаки в організаційній роботі негативно впливають на людей, на їх настрій, а це гальмує розвиток ініціативи, творчого почину мас.

Краткое содержание

В статье исследуется место и роль социального почина как важнейшего источника развития социалистического общества. Это качество субъективного фактора постоянно проявляется в материальной и духовной жизни, в особенности в материальном производстве, которое, в свою очередь, определяет развитие общества.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс и Ф. Энгельс. Из неопубликованных рукописей.— «Большевик», 1939, № 11—12.

2. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3.

3. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21.

4. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23.

5. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 25, ч. II.

6. В. І. Ленін. Твори, т. 1.

7. В. І. Ленін. Твори, т. 14.

8. В. І. Ленін. Твори, т. 18.

9. В. І. Ленін. Твори, т. 26.

10. В. І. Ленін. Твори, т. 27.

11. В. І. Ленін. Твори, т. 29.

12. Програма КПРС. К., 1964.

13. Г. Е. Глезерман. Соотношение объективных условий и субъективного фактора в строительстве коммунизма. М., 1966.

СВОБОДА ВОЛІ І МОРАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ОСОБИ

Проблема свободи волі становить великий теоретичний і практичний інтерес. «Неможливо говорити про мораль і право, — писав Енгельс, — не торкаючись питання про так звану свободу волі, про осудність людини, про відношення між необхідністю і свободою» [2, 96].

Особливого значення проблема свободи волі набуває у соціалістичному суспільстві, бо чим вище рівень розвитку суспільства, тим більше значення набувають усі проблеми, пов'язані з розвитком особи. Саме цим пояснюється той факт, що багато філософів-марксистів, радянських і зарубіжних, приділяють значну увагу розробці цієї важливої проблеми, прагнуть дати їй правильну інтерпретацію. Тому дивно звучать висловлювання деяких філософів, які вважають поняття свободи волі атрибутом лише ідеалістичної філософії: «... ідея свободи волі тісно пов'язана з ідеєю безсмертності душі і має явно ідеалістичний характер» [10, 10].

Дійсно, для марксистської філософії неприйнятне індетерміністське поняття свободи волі, за допомогою якого філософи-ідеалісти прагнуть довести, що всі дії людини, її вчинки, думки, прагнення абсолютно довільні і не залежать від будь-яких причин і обставин. Індетермінізм не тотожний ідеалізму, але історично і логічно пов'язаний з ним і є одним із проявів ідеалістичного світорозуміння.

У всіх вихідних положеннях, без яких неможливо з'ясувати смисл і сутність свободи волі, позиція діалектичного матеріалізму прямо протилежна ідеалістичній. З точки зору ідеалістичної філософії свобода волі — це таємна сила, яка покликана протиставити людину соціальній необхідності.

Відомо, що воля людини, вольові процеси — такі компоненти свідомості, завдяки яким свідомість виступає у вигляді регулятора діяльності людини, того процесу, за допомогою якого здійснюється те чи інше ставлення людини до навколишнього світу. Ця особливість волі, що склалася історично, одержала помилкове пояснення в ідеалістичній філософії: була висунута ідея про волю як самостійну силу, яка ставить людину поза

законами реального світу (Фіхте, Шопенгауер, Е. Гартман, Ніцше та інші). Цю точку зору поділяли не лише філософи, а й багато психологів-ідеалістів (Тьонніс, Паульсен, Ліппс). Отже, воля людини внаслідок простого абстрагування і гіпертрофічної абсолютизації зводилась в ранг основної, визначальної здібності людини.

Свобода волі, будучи атрибутом універсального в людині, виступає як самопричинність волі у вольових діях людей. Остання нібито обумовлювала наявність у вчинках людей чогось абсолютно свого, суб'єктивного, недетермінованого. Ця точка зору мала пізніше значний вплив на розуміння свободи волі в буржуазних теоріях. В сучасній буржуазній філософії багато уваги приділяється питанню про здатність особи до самовизначення. Ця здатність пов'язується лише з психологічними особливостями особи, з її внутрішнім, тільки їй притаманним началом, яке в багатьох концепціях одержало назву «самість» — Self, Selbst [6, 43].

Так, неопозитивіст М. Адлер вважає, що суб'єкт володіє «природною свободою самовизначення» [11, 586]. Існування цієї свободи (згідно з концепцією М. Адлера) обумовлює «самість» (Self), універсальне творче начало особи, щось абсолютно суб'єктивне. Причому характерно, що, вважаючи природну свободу самовизначенням одним із моментів особистої свободи і прагнучи створити цілу схему, М. Адлер називав ще такі моменти, як «обставинна свобода самоздійснення» і «придбана свобода самовдосконалення», проте і при розгляді цих моментів соціологічний аспект відсутній. Індивід розглядається лише як рефлектуюче начало, а не як член суспільства, що визначає специфіку його вчинків.

З точки зору сучасного екзистенціалізму, самовизначення може відбутися лише внаслідок розриву існуючих суспільних зв'язків, на основі єдності людини з самою собою і виявлення «самості», яка невідима для зовнішньої регламентації. Ж. П. Сартр вважає, що в почутті «самості» останній орієнтир — повернення людині її справжності».

Слід відзначити, що екзистенціалістська постановка питання про повернення людині її «справжності» цілком закономірна, що зробило цю філософію дуже сучасною. Адже за такою постановкою питання криється реальна проблема використання справжніх можливостей людини, які не розкриваються у сучасному буржуазному суспільстві або ж спотворюються ним, що приводить до збіднення і навіть до кризи особи. Але, правильно поставивши ряд питань, екзистенціалізм виявився неспроможним розкрити об'єктивні причини збіднення особи в умовах буржуазного суспільства і вказати вірні шляхи їх усунення. Більше того, виникає такий парадокс: постановкою питання висловлюється протест проти існуючого становища, а засобом вирішення начеб-

то пропонується увічнити те, що викликає протест. Так екзистенціалістська програма повернення людині її «справжності» пропонує компенсувати реальний факт виключення людини з руху соціального цілого в буржуазному суспільстві простою свідомістю того, що як індивід вона все ж володіє своєю особливою внутрішньою «самістю», яка є невливою для зовнішньої регламентації. Буржуазному мисленню невдогад, що ця внутрішня самість людини невлівима лише тому, що вона не цікавить суспільство. Таке намагання розвинути «самість» у простій протилежності до об'єктивного світу прирікає індивід на самотність, на фантастичне існування, що втратило реальний ґрунт. У результаті, як відзначає англійський філософ і письменник Колін Уїлсон у праці «Подолання аутсайдера», людина, яка живе у цьому світі, почуває себе аутсайдером, тобто такою, що не може знайти свого місця в житті, відчуті повноту існування, знайти цінності, які б робили її життя осмисленим.

Марксистська філософія вперше вивела проблему свободи волі за рамки суто психологічної постановки питання і поставила її на реальний соціальний ґрунт, відкривши справжні рушійні сили поведінки людини.

Виходячи з діалектики співвідношення між необхідністю і свободою, об'єктом і суб'єктом, суспільством і особою, було зроблено висновок про неможливість існування абсолютної свободи волі, що виступала б як антипод необхідності, причинної залежності, закономірності.

Дійсно, суспільна необхідність, діяльність людини, свобода, воля взаємообумовлені і взаємопов'язані. Суспільна необхідність, закони природи зумовлюють діяльність людини, її спрямованість, а суб'єкт цієї діяльності, володіючи багатьма духовними здібностями (волею, розумом, свідомістю), сприяє неможливі розгорнутому відтворенню цієї суспільної необхідності. Без людини, її волі і діянь суспільна необхідність не може бути реалізованою [4, 284]. Свобода волі — це один із основних проявів життєдіяльності людини.

Класики марксизму, заперечуючи ідеалістичне розуміння свободи волі, завжди підкреслювали її об'єктивну детермінованість. Проте вони ніколи не вважали її єдиним фактором, який визначає поведінку людей, ніколи не заперечували ролі «авторства» самої особи у прийнятті і реалізації рішення, в детермінації своїх дій. В акті волі як виразі свідомої діяльності людини одночасно проявляється і свобода, і необхідність: свобода проявляється в тому, що в акті волі розкривається внутрішня природа особи, її ставлення до дійсності, до ситуації, до людей, необхідність же — сама воля індивіда у своїй активності строго детермінована певними явищами об'єктивної дійсності.

Говорячи про «свободу волі», треба мати на увазі не її невід'ємну якість (як спонтанність), а зміст волі, що тисячами ниток пов'язаний з об'єктивною дійсністю, нею детермінований, але об'єктивне присутнє нібито в знятому вигляді як момент, обумовлюючи цілеспрямованість волі. Суб'єкт і об'єкт, як відомо, перебувають у стані постійної взаємодії. Дії суб'єкта обумовлюються не лише зовнішніми, але й внутрішніми причинами (інтерес, знання, воля, переконання, почуття, індивідуальний досвід), що дають йому можливість самовизначитись по відношенню до зовнішніх умов.

Самовизначення — це свого роду спосіб включення індивідуальної свідомості, діяльності в рух об'єктивного суспільного цілого. Це необхідна ланка в процесі детермінації дії людини. Поки не здійснилось самовизначення суб'єкта по відношенню до дійсності, нема всіх умов, що детермінують його дію [4, 285].

У самовизначенні, що виникає на базі практичної активності людини, виявляється її відносна самостійність у виборі цілей і здійсненні рішень. Можливість самовизначення зумовлює не лише суб'єктивний фактор, внутрішні умови, якими володіє суб'єкт. Реальною об'єктивною основою самовизначення є суспільні умови буття людини, матеріальні і духовні можливості суспільства, в якому вона живе. Справжня історична самостійність особи, розвиток її активного індивідуально-творчого начала в загальному процесі історичної діяльності суспільства можливі тоді, коли виникає єдина спрямованість об'єктивних і суб'єктивних умов, їх взаємозближення, і не через послаблення суспільних зв'язків, а через їх розвиток і всебічне взаємоусвідомлення. Дійсно, здатність до самовизначення виявляється на всіх етапах розвитку людського суспільства, тому що історія суспільства на будь-яких етапах розвитку була продуктом діяльності людей, які володіли свідомістю, мали певні інтереси, бажання і переслідували свої цілі. Проте тільки в умовах найбільш зрілої і удосконаленої суспільно-економічної формації, де можливе максимальне заохочення особи до соціального цілого, ця здатність може виступити у найбільш чистому вигляді. К. Маркс писав: «...Навіть найабстрактніші категорії, незважаючи на те, що саме завдяки своїй абстрактності вони мають силу для всіх епох, у самій визначеності цієї абстракції являють собою не в меншій мірі продукт історичних умов і мають повну значимість тільки для цих умов і всередині їх» [1, 197].

Тільки комуністичне суспільство може дати таку загальнозначиму систему цінностей, на яку індивід може покластися, формуючи себе і розгортаючи свої потенції, а також тому, що саме у комуністичній формі суспільного життя втілено все те, що обумовлює розвиток творчої самодіяльної сутності людини.

У комуністичному суспільстві сутністю соціально-економічних зв'язків індивідів є зв'язки прямі, безпосередньо суспільні,

які формуються у самій діяльності індивідів, і контролюються всіма членами суспільства. А це означає, що сфера соціальної діяльності у будь-якій її конкретній формі може бути полем розгортання внутрішніх потенцій особи, вільного здійснення її моральних прагнень і задумів.

Система виробничих відносин комуністичної формації обумовлює можливість пізнання і свідомого здійснення суспільством історичної необхідності. Індивід, належачи собі повністю, може в той же час до кінця усвідомити загальний, історичний зміст своєї діяльності і свого життя і не тільки усвідомити, а й вносити зміни в те, що здійснює. В результаті необхідність перестає бути ворожою людині, а свобода волі, що виявляється у самовизначенні особи, вже не виступає у вигляді якоїсь таємної сили, протиставленої соціальній необхідності. Свобода волі виражає активну, цілеспрямовану, перетворюючу роль людини по відношенню до детермінуючих її обставин, індивідуально неповторне відбивання об'єктивних причин у людській діяльності [8, 194]. Розкриваючи зміст цього поняття, треба мати на увазі і свободу вибору, і свободу бажання, і відсутність примусу, і певний емоціональний стан волі. Усі ці моменти являють собою суттєві характеристики волі і розкривають певною мірою її зміст. Однак абсолютизація якого-небудь з цих моментів призводить до помилкових висновків.

Так, Ж. П. Сартр вибір вважає сутністю свободи, людина не може не вибирати, бо існування завжди є вибір. Вибір — абсолютний і не потребує якоїсь зовнішньої опори. Вибираючи себе, людина створює світ. З цим важко погодитись.

Свобода вибору, безумовно, важливий момент, без якого не може виявитися і функціонувати свобода волі. У свободі вибору виявляється відносна самостійність суб'єкта щодо зовнішніх умов, але свобода вибору — це ще формальна свобода, перший ступінь реальної свободи волі, яка виявляється в активній творчій діяльності суб'єкта.

Можна погодитися з аргентинським філософом М. Бунге, який радить розрізняти різні рівні свободи вибору: «Найвищі, але аж ніяк не єдині ступені свободи характеризують людські істоти, — говорить він, — тут ми, насамперед, зустрічаємося з свободою вибору між ззовні даними альтернативами.

На другому місці як більш високий вид свободи ми знаходимо здатність створювати нові умови...

На третьому місці ми маємо свідому свободу творчості, яку описав Енгельс як пізнання закономірності, і наступне застосування знання законів для досягнення контролю над оточенням і над самим собою» [7, 211—212].

Справді, свідомий вибір за своїм змістом може виражати різний ступінь реальної свободи волі. Свідомий вибір буде вільним, якщо в ньому виявляється така цілеспрямована активність

суб'єкта, завдяки якій в індивідуальній фіксації однієї з багатьох можливостей здійснюється добровільна орієнтація на історичну необхідність, яка відповідає прогресивному розвитку суспільства. Такий вибір сприяє і дальшому розвитку особи, і проявленню нової реальної соціальної можливості. Саме зміст вибору є показником дійсної свободи особи або її несвободи. Тому суттєвою передумовою, основою свободи волі є знання, яке дає можливість особі усвідомити зв'язки і закономірності об'єктивної дійсності, зрозуміти всю складність ситуації і усвідомити свою роль і значимість в ній. Саме на підставі цього Енгельс зробив висновок, що «свобода волі означає не що інше, як прийняття рішення із знанням справи» [2, 96].

Свобода волі у марксистському розумінні не тільки дає підставу для залучення людини до моральної відповідальності, але дає ще і позитивний принцип для вибору правильного спрямування дії, озброює її творчою основою для правильного вибору. Щоб обґрунтувати моральну відповідальність, необхідно виходити із наявності двох моментів: об'єктивного і суб'єктивного.

Об'єктивний момент полягає в тому, що існують різні об'єктивно можливі варіанти поведінки, в межах яких людина здійснює вибір своїх вчинків.

Суб'єктивний момент полягає в тому, що людина завдяки відносній самостійності волі здатна самостійно приймати рішення за власним розсудом, свідомо керувати своїми вчинками, зрозуміти їх суспільну значимість і результати. Іншими словами, суб'єктивні межі відповідальності залежать від рівня розвитку свободи волі.

Відповідальність як свідомість авторства вчинків ґрунтується на самовизначенні особи. Суб'єкт несе відповідальність в тій мірі, в якій він вільний визначити свої дії. Зрозуміти природу моральної відповідальності на основі абсолютизованої свободи вибору неможливо, тому що моральна відповідальність ґрунтується не лише на можливості індивіда вибирати різні варіанти своєї поведінки, але й на обов'язку людини відповідати за свої дії перед різними спільностями. В межах загальної залежності від об'єктивних умов людина приймає рішення за власною волею, що й обумовлює певну спрямованість її поведінки. Але ця спрямованість може або збігатися з пануючими в суспільстві інтересами, або суперечити їм. Це і визначає відповідальність особи перед суспільством.

Вище зазначалося, що свідомий вибір буде вільним за змістом, якщо в ньому виявляється така активність суб'єкта, завдяки якій в індивідуальній фіксації однієї з багатьох можливостей здійснюється добровільна орієнтація на необхідність. Тому свобода вибору зумовлює існування моральної відповідальності, але не розкриває повністю її зміст, бо не показує, за що і перед ким несе відповідальність людина. А відповідає вона за

те, наскільки вона активна, яка спрямованість її активності, наскільки в її виборі, в діях здійснюється добровільна орієнтація на необхідність.

З точки зору сучасного екзистенціалізму, є лише одна форма моральної відповідальності — відповідальність перед самим собою. Людська свідомість, за Сартром, володіє абсолютною свободою вибору, а це й накладає на людину абсолютну відповідальність за свою долю і за долю всього людства. «Обираючи себе,— стверджує Ж. П. Сартр,— я створюю світ» [8, 23].

Вже з цього вислову видно, що Сартр дає надзвичайно широке тлумачення поняттю моральної відповідальності. Але фактично він не виводить це тлумачення за межі суб'єктивних відчуттів окремої особи, обмежуючи лише сферою особистої свободи людини, її індивідуальною свідомістю, її вибором. «Ця абсолютна відповідальність не привнесена нам ззовні: вона є простим логічним наслідком такої свободи» [5, 304].

Причому, як відомо, Сартр у розумінні свободи стоїть на волюнтаристських позиціях. Таке тлумачення моральної відповідальності позбавляє її соціальної значимості, а для людини воно стає важким тягарем. Філософія Сартра — це продукт і відображення складних суперечностей сучасного буржуазного суспільства, сутність і специфіка якого породжує непереборовані антагонізми індивіда і суспільства. Тому у Сартра індивід протиставлений цілому. Між окремими індивідами, сукупність яких становить суспільство, немає необхідного об'єктивного зв'язку. Така точка зору позбавляє моральну відповідальність об'єктивної основи свого існування. Так, у своїх ранніх п'єсах Ж. П. Сартр показує, що немає створених кимось, крім самих людей, ситуацій. Всі ситуації — це насамперед зіткнення осіб, що і є причиною всіх подій. Отже, вони й несуть повну відповідальність. Правильно підкреслюючи роль конкретної ситуації в прийнятті рішення, Сартр не завжди показує, якими соціальними силами створюється ситуація і яку роль вони відіграють у виборі рішення. Будь-яка ситуація розв'язується тим, що особа приймає свідомі рішення. Тому і сутність відповідальності він розглядає лише у зв'язку з волею, абстрагуючись від соціальної детермінації: «Ніякий фактичний стан, яким би він не був (політична, економічна структура суспільства, «психічний стан» і т. д.), неспроможний мотивувати собою ніяку дію» [12, 483].

Така абсолютно незалежна свобода волі дуже розширює сферу відповідальності людини, але нічого не дає ні особі, ні суспільству.

Насправді ж відповідальність породжується не якістю волі, а впливає з соціальної сутності свободи як практично здійснюваної необхідності. Відповідальність — це таке явище, в якому реалізується необхідність у соціальних відношеннях.

У марксистському розумінні моральної відповідальності головним, домінуючим є позитивна активність, що лежить в основі потенціальної здатності особи реагувати на всі моральні вимоги і приводити свою поведінку відповідно до них. Моральна відповідальність як один з елементів моральних мотивів поведінки надає вчинкам певного забарвлення — ініціативно-наступального характеру. Як складне і багатогранне явище моральної свідомості воно включає в себе глибокі інтелектуальні, емоціональні і вольові процеси, чим і визначається його особлива регулююча роль у житті суспільства. В різних соціальних умовах моральній відповідальності належить неоднакове місце в системі соціального цілого. Сутність моральної відповідальності і її соціальні функції перебувають у прямій залежності від пануючих соціально-економічних відносин, а також залежать значною мірою від тих цінностей, які це суспільство звеличує.

Важливою умовою виявлення активно-творчої функції моральної відповідальності є наявність об'єктивної спільності особистих і суспільних інтересів. Велике значення також має те, наскільки адекватно відображається ця спільність у свідомості індивіда, а також той певний ступінь, в якому вона є основою моральної поведінки людини. Можна сказати, що моральна відповідальність — показник того, як збігається або розбігається в поведінці індивіда особисте і суспільне. Вона показує його готовність і вміння втілювати свою моральну свідомість у практичних справах.

Краткое содержание

В статье ставится вопрос о свободе воли и моральной ответственности личности. Показывается, что в идеалистической трактовке эти понятия лишены объективного содержания и социальной значимости.

С точки зрения марксистской философии, свобода воли, проявляющаяся в самоопределяемости личности, выражает активную, преобразующую роль человека по отношению к детерминирующим его обстоятельствам, индивидуально неповторяемое преломление объективных причин в человеческой деятельности. Существенной предпосылкой, основанием свободы воли является знание, которое дает возможность личности осознать связи и закономерности объективной действительности, понять всю сложность ситуации и осознать свою роль и значимость в ней.

Свобода воли в марксистском понимании не только дает основание для привлечения человека к нравственной ответственности, но дает еще и положительный принцип для выбора правильного направления действий, вооружает его творческой основой для правильного выбора.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс. До критики політичної економії. К., 1954.
2. Ф. Енгельс. Анти-Дюрінг. К., 1953.
3. В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. I.
4. С. Л. Рубинштейн. Бытие и сознание. М., 1957.

5. Л. Н. Митрохин, А. Г. Мысливченко, Т. И. Ойзерман. Современный экзистенциализм. М., 1966.
6. И. С. Кон. Социология личности. М., 1967.
7. М. Бунге. Причинность. М., 1962.
8. Ж. П. Сартр. Экзистенциализм — это гуманизм. М., 1953.
9. В. Е. Давидович. Проблема человеческой свободы. Львов, 1967.
10. Коммунистическое воспитание трудящихся в период развернутого строительства коммунизма. Новосибирск, 1961.
11. Mortimer I. Adler. The idea of Freedom. New York, 1958, p. 580—586.
12. J. P. Sartre. Being and Nothingness, London, 1958, p. 460—483.

ДО ПИТАННЯ ФОРМУВАННЯ САМОСВІДОМОСТІ ПРОЛЕТАРІАТУ

Проблема формування самосвідомості пролетаріату в наш час набула важливого значення в зв'язку з дослідженням формування комуністичної свідомості радянських людей.

У свій час класики марксизму-ленінізму багато уваги приділяли формуванню пролетарської свідомості і дали принципове вирішення цієї проблеми в багатьох творах.

Маркс вказував, що пролетаріат у своєму розвитку проходить два ступені. Перший ступінь — це «клас в собі», можливість дійсного класу пролетаріату. Він характеризується економічними ознаками — відсутність у нього засобів виробництва, експлуатація його буржуазією, злиденність тощо. Другий ступінь — «клас для себе» — характеризується, крім економічних, ще й соціальними ознаками: згуртованістю, усвідомленням свого становища і боротьбою за змінення цього становища.

Основною умовою переходу від «класу в собі» до «класу для себе», від першого ступеня до другого, є формування самосвідомості і згуртування окремих індивідів у соціальний клас.

Процес формування пролетарської самосвідомості охоплює довгий відтинок часу і в основному припадає на період промислово-технічних революцій. Це зрозуміло, оскільки внаслідок промислово-технічної революції змінюються продуктивні сили, а пролетаріат, як відомо, є основною продуктивною силою.

Промислово-технічні революції в різних країнах відбувалися в різні часи, але основні закономірності формування самосвідомості пролетаріату — одні й ті самі.

Самосвідомість пролетаріату формується під впливом як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників. Розмежування останніх на об'єктивні і суб'єктивні дає можливість виявити необхідні тенденції у розвитку самосвідомості як «історично-природничого процесу», а значить, — і її іманентну природу.

Пролетаріат, так само, як і буржуазія, народжується внаслідок розкладу феодального суспільства, але на відміну від буржуазії він формується в клас на основі буржуазних відносин. Тому пролетаріат одночасно виступає і суб'єктом і наслідком цих відносин.

Буржуазія згуртувалась в клас на основі боротьби з феодальною аристократією, тому відносини буржуазного суспільства сприяють духовному зубожінню і занепаду буржуазії, її свідомість набуває ознак регресу.

Визначальними у капіталістичному суспільстві є відносини між робітником — продавцем робочої сили, і капіталістом — власником засобів виробництва і життєвих засобів робітника. Маркс вказує, що «вже одна ця історична умова несе в собі цілу світову історію» [1, 172]. Ці відносини є специфічно капіталістичними, а за своєю важливістю — субстанціональними. Вони породжують суперечності, притаманні лише буржуазному суспільству.

Купівля — продаж робочої сили викликає розмежування класових інтересів і усвідомлення класами їх протилежності. Разом з тим ця форма відношення породжує і містифікацію, що приховує сутність капіталістичної експлуатації. Капіталіст купує не лише здатність робітника до праці, а також і «бажання» працювати на капіталіста, тому що приносить прибуток капіталістові є основною умовою капіталістичної праці [1, 641].

Визначальне відношення капіталістичного суспільства у відриві від інших факторів не може породити самосвідомості пролетаріату. Доказом цього може бути те, що самосвідомість пролетаріату не виникає під час мануфактурного виробництва. Ці відносини є лише необхідною економічною основою розмежування класових інтересів. Тому в історії ми бачимо, що в мануфактурний період розвитку капіталізму класова боротьба між буржуазією і пролетаріатом має локальний, не досить визначений характер. Окремі загони пролетаріату ведуть боротьбу проти окремих капіталістів, але сама боротьба спрямована не проти капіталізму як соціального явища, а проти особи капіталіста і методів його експлуатації. За одиничним робітники не бачать загального, за випадком — суттєвого.

Починаючи з буржуазної революції, коли буржуазія посідає панівне становище, об'єктивно відносини між пролетаріатом і буржуазією набувають антагоністичного характеру, а суб'єктивно — ще мають патріархальний характер. Антагоністичний характер відносин приховувався ілюзією, що кожний сумлінний робітник має можливість стати капіталістом, як в середньовіччі підмайстер міг стати майстром. Ця ілюзія була причиною того, що пролетаріат не виступав проти капіталістичної системи в цілому, бо не міг боротися проти свого, хай ілюзорного, майбутнього.

Становище докорінно змінюється з початком промислово-технічної революції. Ілюзії розсіюються, а їх місце посідає гірка капіталістична дійсність. «Тепер той, хто народився робітником, не може мати інших перспектив, як залишатися ним

назавжди. Ось чому тільки тепер пролетаріат може створити свій самостійний рух» [4, 247].

Першим наслідком промислової революції для пролетаріату є те, що капітал концентрує на окремих підприємствах великі маси трудящих. Виробничий процес організується так, що готовий продукт стає наслідком спільної праці багатьох робітників. Це сприяє виникненню широкої взаємозалежності між робітниками всього підприємства і її усвідомлення робітниками. Ця залежність паралельно з машинним виробництвом нівелює робітників до якогось середнього професійного рівня і знищує індивідуальні відмінності. Для робітника головним стає не те, що його відрізняє від інших, а навпаки — те, що є спільним для всіх робітників — його пролетарське буття. Окремий робітник починає сприймати світ і своє власне буття через призму свого суспільного буття і, таким чином, має можливість побачити причину свого зuboжіння в системі соціальних відносин. Поки робітник дивиться на причини свого пригніченого становища як на власну недотепність, не може бути й мови про класову боротьбу.

Капіталізм створює для робітників однакові умови буття, а тим самим і матеріальні передумови для виникнення однорідної специфічно класової свідомості. Без цих передумов було б марно чекати появи самосвідомості пролетаріату.

Другим наслідком промислової революції була велика концентрація трудящих в окремих населених пунктах, внаслідок чого робітники позбулись залишків підсобного господарства, що в свою чергу вивільнило велику кількість жіночих і дитячих робітничих рук, які раніше знаходили роботу поза сферою промисловості. Життєвий рівень робітничих сімей став повністю визначатись розмірами заробітної плати, що її отримує не лише глава, а й всі члени сім'ї. Таким чином, робітники цілком втралили часткову економічну самостійність і попали в кабалу і залежність від капіталіста.

Одночасно із знищенням економічної самостійності робітників капіталістичне застосування машин вивільнює велику кількість трудящих, які створюють армію безробітних. Виникає конкуренція серед робітників, що пагубно впливає на життєвий рівень робітничого класу.

Спад життєвого рівня породжує у свідомості пролетаріату ідею боротьби за збереження цього рівня, а оскільки життєвий рівень буржуазії при цьому підвищується, то супротивником пролетаріату має бути буржуазія.

Успішна боротьба пролетаріату проти буржуазії неможлива доти, поки пролетаріат не знищить конкуренції на ринковій робочій силі, що позбавить капіталіста можливості визначити умови купівлі — продажу робочої сили. Іншими словами, для боротьби проти організованої буржуазії пролетаріат має орга-

лізувати себе. Саме тому зароджується ідея соціального контролю, яка реалізується в пролетарських організаціях.

Пролетарська організація є універсальною формою контролю — вона виступає як знаряддя боротьби пролетаріату і як суспільний авторитет по відношенню до індивідів. В організації ніби знищується все другорядне, а на поверхню впливає суттєве.

Виникнення пролетарських організацій свідчить про те, що робітники усвідомили відмінність свого суспільного становища від становища буржуазії і що ця відмінність є не випадковою, а необхідним наслідком буржуазного суспільства.

Без усвідомлення свого соціального становища і соціальної ролі в суспільстві, без усвідомлення необхідності боротьби пролетаріат не зміг би виділити себе з буржуазного суспільства, а тим більше — протиставити себе цьому суспільству. Таким чином, поява пролетарських організацій свідчить про формування певного рівня самосвідомості пролетаріату.

Усвідомленням необхідності класової боротьби для поліпшення свого становища в буржуазному суспільстві завершується перший ступінь формування самосвідомості пролетаріату.

Формування другого ступеня відбувається в процесі самої боротьби, яка, починаючи з цього моменту, набирає нових рис.

Боротьба між буржуазією і пролетаріатом виникає з початком економічного панування буржуазії. За словами Маркса, вона «вирує» під час всього мануфактурного періоду, але лише в епоху промислових революцій набуває пролетарського характеру. Боротьба пролетаріату проти буржуазії стає класовою, клас протистоїть класові.

З другого боку, класова боротьба стає безперервною, змінюється лише гострота боротьби і її форми. Це суттєвий момент для пролетаріату і для формування його свідомості. Окремі загони робітників використовують не лише свій власний досвід, а й досвід своїх товаришів, що позбавляє необхідності всякий раз починати боротьбу спочатку. Пролетаріат виступає як щось єдине, монолітне. А якщо врахувати, що натиск буржуазії під час промислової революції зростає, то стане цілком зрозумілим значення для пролетаріату такого чинника, як можливість розвитку класової боротьби.

Необхідність класової боротьби між буржуазією і робітничим класом закладена в самій основі капіталістичного суспільства. Стан війни між протилежними класами є субстанціональною рисою буржуазного суспільства, що виражає його іманентні закони і основні тенденції. Цей стан зникне лише тоді, коли буде знищена основа буржуазного суспільства і його основні відносини.

У період промислових революцій класова боротьба пролетаріату реалізується в двох формах — економічній і політичній.

Форми і характер боротьби в незначній мірі залежать від свідомості пролетаріату, а визначаються станом економічного життя країни.

Капіталістична економіка позмінно переживає застій — пожвавлення — піднесення — бурхливе збудження і кризи. Ці цикли повторюються через кожні 8—10 років.

В період пожвавлення — бурхливого збудження пролетаріат веде економічну боротьбу наступального характеру. Саме тоді найбільшою мірою виявляється соціальна значущість пролетаріату і економічна залежність від нього буржуазії.

Економічна боротьба сприяє консолідації робітників в клас, тому що тільки широка боротьба класу проти іншого сприяє об'єднанню індивідів у соціальний клас [3, 54]. Економічна боротьба пролетаріату виявляється кращою школою боротьби за цілковите звільнення від капіталістичного гноблення. Маркс писав: «Щоб правильно оцінити значення страйків і робітничих спілок ми не можемо дозволити ввести себе в оману тією обставиною, що їх економічні результати зовнішньо незначні, — ми повинні мати на увазі насамперед їх моральні і політичні наслідки» [3, 169].

Саме на основі економічної боротьби виникли пролетарські організації, які не тільки очолювали боротьбу, а разом з тим виховували і дисциплінували робітників, створюючи бойовий авангард трудящих. Професійні спілки, об'єднуючи пролетаріат в національному масштабі, успішно боролись з буржуазним індивідуалізмом і середньовічною байдужістю, виховували пролетарську солідарність і колективізм.

Економічна боротьба і професійні спілки цілком оголили суперечності і несумісність класових інтересів буржуазії і пролетаріату, і цю суперечність усвідомив пролетаріат.

Якщо економічна боротьба допомагає усвідомити протилежність класових економічних інтересів, то політична боротьба сприяє усвідомленню того факту, що державна влада являє собою захисника буржуазії.

До засобів політичної боротьби пролетаріат вдається в такі економічні фази циклу, коли він не має можливості застосувати економічну боротьбу — в часи кризи і застою. В цей час буржуазія перехоплює ініціативу економічного наступу і змушує пролетаріат перейти до захисту. А оскільки методи економічної боротьби стають малоефективними, то пролетаріат вдається до політичної боротьби.

У період промислових революцій пролетаріат вперше самотійно виступає з політичними вимогами, і вони, як правило, зводяться не до знищення існуючої системи капіталізму, а до часткової раціоналізації державного уряду. На першому етапі боротьби йдеться про знищення залишків феодалізму в державній владі. Проти залишків феодалізму був спрямований

чартистський рух, боротьба американського пролетаріату за джексоновські реформи, виступи пролетаріату в революції 1848 р. та ін. Всі політичні вимоги, що їх висував пролетаріат у період промислових революцій, були реалізовані пізніше буржуазією, проте її класове панування ні в якій мірі не потерпіло. В цьому — певна закономірність — пролетаріат має боротись за повне політичне панування свого супротивника для того, щоб виявити повну протилежність державної влади інтересам пролетаріату і лише на цій основі починати боротьбу проти буржуазії, за її повне знищення.

Внаслідок політичної боротьби у період промислових революцій пролетаріат досягає здебільшого незначних успіхів, які в основному зводяться до нагромадження досвіду класової боротьби і розвитку самосвідомості. Одним з наслідків досвіду є усвідомлення необхідності політичної боротьби і політичної партії як знаряддя соціального звільнення від гніту буржуазії. А разом з тим таке усвідомлення виступає свідченням високої зрілості свідомості пролетаріату.

Поряд з об'єктивними чинниками, що сприяли формуванню самосвідомості пролетаріату, діяли суб'єктивні чинники. До них слід віднести буржуазну моральність, право, вчення утопістів, релігію тощо.

Моральність буржуазного суспільства не є чимось єдиним. Вона складається з систем моральностей тих класів, які реально існують у даному суспільстві. Та в часи формування самосвідомості пролетаріату, зрозуміло, не могло бути пролетарської моральності, вона лише формується. Наслідки формування самосвідомості пролетаріату сублімуються в категоріях моральності та інших формах свідомості.

Виходячи з цього, слід розглянути деякі категорії буржуазної моральності, які відіграли значну роль у формуванні самосвідомості пролетаріату. Це стосується насамперед категорій свободи, рівності і братерства. Вони лише в певному суспільстві наповнюються конкретним змістом.

Буржуазія висунула ці категорії на противагу феодальній юридичній залежності третього стану від пануючого класу. Для буржуазії юридична рівність, свобода стали основою експлуатації чужої праці, а братерство — ширмою, що приховувала протилежність інтересів. Якщо буржуазія вимагала рівності, то перш за все рівності з феодальною аристократією, але не з трудящими.

Інше значення має буржуазне розуміння свободи, рівності і братерства для пролетаріату. Особиста свобода робітника виявилась свободою продавати свою робочу силу капіталістові, а рівність — можливість самому вкладати ділову угоду з іншими роботодавцями, зокрема з капіталістом. В такій «рівності» і «свободі» насамперед зацікавлений капіталіст. Як тільки ро-

бітник вступає в реальні відносини з капіталістом, свобода і рівність перетворились для нього в економічну залежність і нерівність.

Вже при укладенні угоди виявляється ілюзорність рівності — капіталіст цілком визначає ціну робочої сили і час, на який вона продається [1, 306—307]. Таке ж становище утворюється по відношенню до свободи. Робітник може змінити господаря, перейшовши до іншого, але в кінцевому рахунку він виявляється власністю сукупного капіталіста, як раб власністю рабовласника. Та буржуазна залежність більш жорстока, ніж рабська — в житті раба зацікавлений рабовласник, оскільки із його загибеллю він зазнає збитку, а життя робітника для капіталіста нічого не варте. Якщо робітник вмирає, то прибутки капіталіста не зменшуються.

Відношення залежності в капіталістичному суспільстві маскується формою заробітної плати. Маркс пише, що «на цій формі прояву, яка приховує справжнє відношення і створює видимість відношення прямо протилежного, ґрунтуються всі правові уявлення як робітника, так і капіталіста, всі містифікації капіталістичного способу виробництва, всі породжувані ним ілюзії свободи, всі апологетичні виверти вульгарної економії [1, 537].

Пролетаріат поступово усвідомлює своє залежне становище в буржуазному суспільстві. Внаслідок цього виникає суперечність між тим, що проголошує буржуазна моральність, і дійсністю, а це дає в свою чергу поштовх до виникнення пролетарського розуміння свободи, рівності і братерства. Воно полягає в тому, що поряд з юридичною свободою і рівністю пролетаріат усвідомлює необхідність економічної свободи і рівності. На основі пролетарського розуміння свободи і рівності набуває реального змісту категорія братерства, яка в буржуазній моральності є пустим звуком.

Пролетаріат не лише збагачує новим змістом категорію моральності, він бореться за втілення цього змісту в практичне життя. Насправді пролетаріат робить свою моральність практично, а результати цієї діяльності акумулюються в категоріях як процес формування самосвідомості пролетаріату.

Іншим чинником, що впливає на формування самосвідомості пролетаріату, є система буржуазних законів. Пролетаріат переконують, що система законів являє собою щось субстанціональне, що лежить в основі життєдіяльності держави, але не залежить від політичної влади. Тому закони мають в однаковій мірі захищати інтереси різних класів. Таке помилкове уявлення нерідко призводило до того, що робітники намагалися боротися проти буржуазії, спираючись на буржуазні закони, і неодмінно зазнавали поразки. Лише при неодноразовій взаємодії з правом і правовими інститутами пролетаріат переконується, що закони

спрямовані проти нього і свої інтереси слід захищати лише власними силами. Так, після всякого виступу англійського пролетаріату проти буржуазії, коли він спирався на закони, він неодмінно зазнавав поразки і був вимушений вступити у відкриту боротьбу [5, 48]. Недовір'я до державних законів, як і до політичної влади, свідчить про зрілість свідомості пролетаріату.

Отже, основою цього процесу виступає розвиток капіталізму. Пролетаріат змушений боротись за своє право існувати і тому його свідомість набуває бойового, цілеспрямованого характеру. Ці якості пролетарської свідомості дають їй можливість витримати натиск буржуазної ідеології, яка в період промислових революцій є більш зрілою і більш закінченою порівняно з свідомістю пролетаріату.

Краткое содержание

В статье рассматривается процесс формирования самосознания пролетариата как переход пролетариата «из класса в себя» в «класс для себя». Этот процесс определяется объективными и субъективными факторами. Объективные факторы — основные буржуазные отношения, промышленная революция и классовая борьба. К субъективным факторам относятся буржуазная нравственность, право, мораль и другое. Все эти факторы действуют в период промышленной революции и помогают пролетариату осознать свое социальное положение и необходимость изменить его.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс. Капітал, т. 1, Держполітвидав, 1952.
2. К. Маркс і Ф. Енгельс. Из ранних произведений. М., 1956.
3. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 9.
4. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 2.
5. Д. Колл. История рабочего движения в Англии, т. 1. Ленинград, 1927.

ПОЄДНАННЯ ДЕМОКРАТИЧНИХ І СОЦІАЛІСТИЧНИХ ЗАВДАНЬ У КЛАСОВІЙ БОРОТЬБІ ПРОЛЕТАРІАТУ — ЗАКОНОМІРНІСТЬ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Вперше науково проаналізували співвідношення демократичних і соціалістичних завдань у класовій боротьбі пролетаріату і вказали на необхідність їх поєднання основоположники наукового комунізму К. Маркс і Ф. Енгельс. Вони писали, що «комуністи борються в ім'я найближчих цілей та інтересів робітничого класу, але в той же час в русі сьогоднішнього дня вони відстоюють і майбутність руху» [1, 440]. Ці ідеї К. Маркса і Ф. Енгельса В. І. Ленін назвав основним положенням марксистизму про тактику політичної боротьби.

Ставши на позиції пролетаріату, зацікавленого у науковому поясненні розвитку суспільства, К. Маркс і Ф. Енгельс обґрунтували, що суспільство — це сукупність людей, об'єднаних єдиними конкретно-історичними умовами життя. Воно постійно розвивається, існує конкретно в певній історичній формі і включає в себе економічні, політичні і ідеологічні відносини. Вони відкрили об'єктивну закономірність і спонукальні мотиви суспільного розвитку як природно-історичного процесу, чим поклали кінець поглядам на суспільство як на сукупність випадкових подій.

Вивчаючи процеси розвитку, К. Маркс і Ф. Енгельс відкрили, що він має багатоплановий характер і протікає в ряді синхронно існуючих сфер, що ще більше ускладнюється в суспільному житті, де поряд з стихійністю в розвитку існує свідомо діяльність людей, які постійно ставлять перед собою певні цілі (завдання), що впливають з потреб їх матеріального життя, і домагаються їх здійснення. Реалізація цих завдань відбувається в економічній, соціальній та ідеологічній сферах життя суспільства, особливо переплітаючись в періоди соціальних революцій.

Вивчення спонукальних мотивів класових завдань і співвідношення останніх у період наявності в суспільстві двох соціальних воєн основоположники наукового комунізму зв'язували з питанням про умови перемоги соціалістичної революції. Вони науково обґрунтували, що соціалістична революція не обов'язково повинна здійснитись у вигляді одного стрибка, миттєвого переходу від старого стану суспільства до нового, а що вона,

особливо в недостатньо розвинутих капіталістичних, колоніальних і залежних країнах, може здійснитися лише через революційно-демократичні перетворення, тобто двома по можливості безперервними етапами, оскільки пролетаріат неспроможний одним ударом перемогти клас поміщиків, капіталістів, а часто і іноземних мілітаристів, які в даний час пригнічують ту чи іншу країну. В зв'язку з цим проблема поєднання демократичних і соціалістичних завдань на першому і другому етапах революції виступає як одна з головних закономірностей і складових частин соціалістичної революції.

Вивчаючи процес становлення і переплітання демократичних і соціалістичних завдань в тій чи іншій країні на різних етапах революції, основоположники наукового комунізму обґрунтували, що визначальну роль у цьому відіграє внутрішнє середовище країни (в якому виявляються відносини виробництва і власності, соціальні і ідеологічні явища, які є результатом розкладу пануючих відносин і передбачають майбутнє), а також і зовнішнє середовище та взаємовідносини між ними на різних етапах розвитку.

Причиною, що призводить до двох соціальних воєн, є нерівномірність темпів розвитку формацій і їх етапів, нерівномірність розвитку елементів суспільної структури і різночасність активних фаз у розвитку окремих елементів. Тому на різних етапах розвитку історії перед певним класом стоять і певні вимоги, і він по-різному ставить ті чи інші завдання, зв'язуючи їх з своїми сучасними потребами і перспективами їх реалізації. Наприклад, у період домонополістичного розвитку капіталізму боротьба за демократію була спрямована проти залишків феодалізму, утвердження буржуазної демократії. Пізніше, коли в деяких країнах затримались демократичні перетворення, а капіталістичні відносини значно розширились і зміцніли, демократичні і соціалістичні завдання виступають на чергу дня майже в один ряд. І хоч кінцевою метою пролетаріату є повне економічне і соціальне звільнення трудящих, все ж він поряд з буржуазією і селянством зацікавлений у перемозі буржуазно-демократичної революції, оскільки вона створює необхідні умови в його організації і зміцненні для майбутньої боротьби проти буржуазії; створює умови, як вказували К. Маркс і Ф. Енгельс, для прямого переходу від демократичних перетворень до соціалістичних шляхом безперервної революції.

В епоху імперіалізму В. І. Ленін проаналізував нове співвідношення класових завдань і науково обґрунтував, що ці тенденції ще більш посилюються. На основі аналізу імперіалізму він зробив висновок, що останній створює матеріальні і політичні передумови для пролетарського перевороту, дозволяє соціалістичним завданням переважати над демократичними, оскільки в цей час боротьба за розв'язання демократичних зав-

дань набуває все більш антиімперіалістичного характеру. Це впливало з того, що напередодні Лютневої революції в Росії все більше відбувалось переміщення центру ваги суперечностей з боку кріпосницьких порядків до суперечностей капіталістичних, від селянської класової лінії революції до пролетарської. Від цього переміщення відчутно зростала організованість і свідомість пролетаріату, ступінь приєднання до нього сільської бідноти і нейтралізації середнього селянства. Значна перевага капіталістичних відносин над феодальними створювала матеріальні передумови для пролетарського перевороту, хоч і зі значним об'ємом демократичних завдань. Однак, не розв'язавши демократичних завдань, не можна було приступати до вирішення соціалістичних. Ленін вчив, що пролетаріат, який не веде всебічної і послідовної революційної боротьби за демократію, не може підготуватися до перемоги над буржуазією. Тому пролетаріат, який очолив революційну боротьбу проти царизму і ліберальної буржуазії, що перейшла на бік царизму перед бязню революційних виступів народних мас, не знімав з порядку денного буржуазно-демократичних завдань, підпорядковуючи їх соціалістичній революції.

Розкриваючи співвідношення демократичних і соціалістичних завдань пролетаріату на першому етапі його боротьби, В. І. Ленін вказував, що треба вміти з'єднати боротьбу за демократію і боротьбу за соціалістичну революцію, підпорядковуючи першу другій; не випускати із поля зору головного: соціалістичної революції; ставити її в першу голову, підпорядковуючи їй всі демократичні вимоги, тобто на шляху до реалізації кінцевої мети пролетаріату розв'язання демократичних завдань виступало як проміжна мета, яка згодом мала перетворитися в засоби, що вели до досягнення його кінцевої мети.

Першорядним демократичним завданням в Росії напередодні Лютневої буржуазно-демократичної революції був вихід її з грабіжницької імперіалістичної війни, що велась за переділ колоній, за посилення колоніального гніту і яка до краю загострила всі суперечності капіталістичного світу. Виходячи з цього, більшовики ставили перед собою завдання зміцнення союзу робітничого класу Росії та робітничого класу і селянства її національних окраїн. Але домогтися цього можна було лише на основі здійснення лозунга про право націй на самовизначення аж до відокремлення. Ставлячи це завдання, Ленін бачив в ньому не тільки демократичний, а й соціалістичний зміст, який полягав у тому, що боротьба пригнічених народів за національну самовизначеність підживляла основи імперіалізму і зливалась з боротьбою робітничого класу метрополій за перемогу соціалістичної революції. З другого боку, це зміцнювало інтернаціональну солідарність робітників всіх націй. Самовизначення націй, писав В. І. Ленін, тільки буржуазно-демократичний прин-

цип? А братерство робітників? Ні, і соціалістичний принцип [6, 436].

Поєднання боротьби за соціалізм з боротьбою за демократію знайшло своє відображення і в економічній програмі більшовиків. Демократичним завданням в ній були націоналізація і централізація банків, встановлення робітничого контролю за розподілом продуктів, ліквідація поміщицького землеволодіння і націоналізація землі. У розв'язанні цих завдань були зацікавлені робітничий клас, селянство, дрібна буржуазія і інші демократичні верстви населення, які під керівництвом робітничого класу і його партії прагнули зруйнувати царизм і домогтися їх вирішення.

Подібно відбувалось поєднання демократичних і соціалістичних завдань у народно-демократичних революціях Європи і Азії, які відбувалися після другої світової війни. Але соціальна база цих революцій як на першому етапі, так і на другому, виявилась значно ширшою, ніж в Росії, а демократичні і соціалістичні завдання значно зблизились. Це привело до того, що ці завдання розв'язувались тут двома етапами (демократичним і соціалістичним) народно-демократичної революції.

У більшості європейських країн перед другою світовою війною (за винятком НДР і ЧССР) поряд з середнім рівнем капіталізму були значні пережитки феодалізму, а в азіатських країнах ці пережитки були ще більш значними, тому характер назріваючих революцій вирішувався тут по-різному. Наприклад, в Чехословаччині і Німеччині на черзі дня були соціалістичні революції, в інших — соціалістичні з великим об'ємом демократичних завдань, або буржуазно-демократичні з наступним переростанням у соціалістичні.

В час війни становище в них змінилось і перед робітничим класом цих країн на порядок дня стали нові завдання — демократичні, а не соціалістичні. Головною суперечністю, що їх визначала, була зовнішня (проблема національного визволення своїх народів від фашистського ярма), а не внутрішня (повалення буржуазії і встановлення диктатури пролетаріату). Вона й визначала головні завдання пролетаріату і характер революцій.

На першому етапі ці революції, будучи вершиною національно-визвольного руху, мали національно-визвольний, антифашистський характер, але одночасно були спрямовані і проти соціальних сил (крупної монополістичної буржуазії в союзі з поміщиками, які були базою для окупантів усередині країн) і тому ще й були антиімперіалістичними, антимонopolістичними, а в Албанії, Румунії, Угорщині, Югославії і азіатських країнах мали ще й антифеодальний характер. Панівні класи цих країн виявились нездатними вирішити головне завдання націй, не змогли підняти народ на визволення своїх країн. Цим самим

вони втратили право на керівництво. Таким керівником виявився робітничий клас на чолі з комуністичними і робітничими партіями.

У ході боротьби проти фашизму головним було уникнути розколу в рядах патріотично настроєних мас. З цією метою відбулось злиття комуністичних і робітничих партій з соціал-демократичними на основі марксизму-ленізму і створено органи національно-визвольного фронту, що стали єдиною організаційною силою, в руки якої пізніше перейшла і державна влада. Ця влада була різновидністю революційно-демократичної диктатури пролетаріату, селянства та інших патріотично настроєних верств населення.

Перед новими органами влади і зокрема комуністичними і робітничими партіями, що входили в них, на першому етапі революції стояли завдання ліквідації фашизму, встановлення зовнішньої миролюбної політики, конфіскації власності військових злочинців, націоналізації банків і ведучих галузей промисловості, проведення демократичних аграрних реформ, широкої демократизації всього суспільного життя.

Розв'язання цих завдань відбувалось у гострій боротьбі з «лівими», які вважали, що поєднання національно-визвольних і демократичних завдань є відступом і навіть відмовленням від соціалістичної революції. Але боротьба за демократію в тих умовах була єдино можливою і необхідною.

Проведені в перші роки демократичні заходи в цих країнах хоч і не виходили за рамки демократичного порядку, але поглиблювали революцію далі, прискорюючи крах капіталізму, і вели до переростання буржуазно-демократичного етапу революції в соціалістичний. Проведення цих заходів, які найбільше відповідали інтересам народу, піднімало авторитет комуністичних і робітничих партій, що сприяло завоюванню ними більшості в державних органах влади.

На соціалістичному етапі революції співвідношення демократичних і соціалістичних завдань змінюється. Соціалістична революція стає безпосередньо метою робітничого класу, а демократичні досягнення, здобуті в буржуазно-демократичній революції, використовуються для підготовки політичної армії соціалістичної революції.

Наприклад, у Росії результати перемоги Лютневої революції не змогли задовольнити насущних потреб робітників і селян, оскільки вона не змогла розв'язати більшості демократичних завдань. Тому більшовики від імені трудового люду поряд з соціалістичними завданнями ставили для розв'язання соціалістичною революцією і демократичні завдання, без розв'язання яких неможлива перемога соціалістичної революції. Вони ще активніше повели боротьбу за вихід з грабіжницької імперіалістичної війни, роз'яснюючи масам, що досягти миру можна

лише шляхом дальшого розвитку соціалістичної революції і передачі всієї влади Радам.

У галузі національного питання більшовики вели дальшу боротьбу за зміцнення союзу з робітничим класом і біднішим селянством національних окраїн Росії, який можна було здійснити на основі лозунга про право нації на самовизначення, аж до відокремлення. При цьому, виходячи з інтересів класової боротьби пролетаріату за соціалізм, головна увага акцентувалась не на відокремленні, як самоцілі, а на згуртуванні робітників всіх національностей Росії в єдину пролетарську організацію. «Тільки таке злиття... дає можливість пролетаріатові вести переможну боротьбу з міжнародним капіталом і з буржуазним націоналізмом» [8, 322].

В економічній програмі більшовики на цьому етапі не змогли обмежитись у вирішенні аграрного питання лише демократичними заходами, і центр цієї програми був перенесений на розв'язання соціалістичних завдань. Великого значення надавалось створенню на базі поміщицьких маєтків великих зразкових господарств, які б велися за загальний рахунок Рад депутатів від сільськогосподарських робітників.

Використовуючи завойовані політичні свободи, більшовики розгорнули велику політичну діяльність в масах по створенню політичної армії соціалістичної революції. У резолюції VII Квітневої конференції наголошувалось на необхідності негайно приступити до створення самостійних організацій сільськогосподарського пролетаріату у вигляді Рад від сільськогосподарських робітників, або пролетарських груп чи фракцій в загальних Радах селянських депутатів, в усіх органах місцевого і загальноміського управління [8, 318]. Крім того, вказувалось, що успіх соціалістичної революції залежить від міцного союзу робітників і селянської бідноти. «Залежно від того, чи вдасться міському пролетаріатові повести за собою сільський пролетаріат і приєднати до нього масу напівпролетарів села, чи ця маса піде за селянською буржуазією, яка тяжіє до союзу з Гучковим, Мілюковим, капіталістами і поміщиками і до контрреволюції взагалі,— залежно від цього визначиться доля і результат російської революції...» [8, 317]. Тому більшовики закликали селян до самочинного захоплення поміщицьких земель, до згуртування сільського пролетаріату і напівпролетаріату навколо промислового пролетаріату, за об'єднання демократичної боротьби селян за землю з боротьбою робітничого класу за встановлення диктатури пролетаріату.

Проведення більшовиками політики поєднання соціалістичних і демократичних завдань відбувалось в гострій боротьбі з опортуністами, оскільки меншовики і есери після Лютневої революції відмовились не тільки від боротьби за соціалістичні ідеали, але й за вирішення демократичних вимог робітників і селян.

Узагальнивши досвід революційної боротьби пролетаріату, В. І. Ленін у своїх знаменитих Квітневих тезах закликав партію і народ перейти «від першого етапу революції, який дав владу буржуазії в силу недостатньої свідомості і організованості пролетаріату, до *другого* її етапу, який повинен дати владу в руки пролетаріату і бідніших верств селянства» [4, 4].

Послідовно і принципово проводячи класову політику і відстоюючи корінні інтереси трудящих, не відмовляючись від певних угод, компромісів і співробітництва з іншими партіями в інтересах революції, в інтересах зміцнення союзу робітників і біднішого селянства, більшовики в час підготовки і проведення Жовтневої революції йшли на утворення союзу з лівими есерами з метою усунення перепон, що стояли на шляху досягнення єдності робітничого класу та біднішого селянства. Проведення правильної тактики блоку більшовиків з лівими есерами сприяло ізоляції та розгрому есерів і меншовиків, злиттю Рад селянських депутатів з Радами робітничих і солдатських депутатів. В той же час послідовно критикуючи дрібнобуржуазні питання лівих есерів, комуністи прискорили процес переходу селянства на бік більшовиків. У тезах ЦК КПРС до 50-річчя Жовтня підкреслюється, що партія більшовиків змогла об'єднати і спрямувати до єдиної мети різні революційні потоки: соціалістичний рух робітничого класу за повалення буржуазії, революційну боротьбу селянства проти поміщиків, національно-визвольний рух за рівноправність народів, всенародну вимогу миру і припинення кривавої імперіалістичної війни і тим самим продемонструвати не тільки можливість, а й необхідність згуртування соціалістичного руху робітничого класу з найширшим загальнодемократичним рухом народу, з'єднати боротьбу за соціалізм з боротьбою за демократію.

Перехід від першого етапу революції до другого в країнах народної демократії відбувався в основному мирним, парламентським шляхом, хоч і він не обходився без насилля по відношенню до експлуататорських класів.

В залежності від ступеня вирішення демократичних завдань зміцнювався авторитет комуністичних і робітничих партій, змінювалась і структура політичної влади в країні на користь робітничого класу. Поеднані дії робітничих депутатів всередині парламенту і тиск знизу на демократично обраний парламент привели до переростання його в зброю робітничого класу, в диктатуру пролетаріату.

Проведення правильної тактики комуністичними і робітничими партіями в Жовтні і в народно-демократичних революціях країн Європи і Азії привело до перемоги пролетаріату, до реалізації його корінних завдань.

У сучасну епоху поєднання боротьби за демократію з бороть-

бою за соціалізм стало типовим явищем, закономірністю світового революційного процесу, складовою частиною соціалістичної революції, стратегії і тактики світового комуністичного руху. В повних умовах в країнах, в яких раніше відбулись демократичні перетворення, тепер знову стали на чергу дня нові демократичні перетворення (боротьба проти влади монополій за збереження демократії, за національну незалежність і ін.). Державно-монополістичний капітал виступає тепер як головний ворог не тільки пролетаріату, а й всіх верств нації. Це приводить до згуртування селянства, дрібної буржуазії, інтелігенції навколо пролетаріату, до виникнення спільних дій різних класів в одному антиімперіалістичному потоці. Боротьба за демократію тепер підпорядкована боротьбі за соціалізм. Вона «не віддаляє соціалістичну революцію, а наближує її» [9, 33]. Боротьба за демократію, як вказується в Програмі КПРС, є складовою частиною боротьби за соціалізм.

Відстоюючи свою лінію за мир, демократію, національну незалежність і соціалізм, комуністичні і робітничі партії ведуть непримиренну боротьбу проти правого ревізійнізму, що прагне паралізувати волю робітничого класу в боротьбі за розширення і оновлення демократії, за знищення капіталізму і торжество соціалізму. Як говориться в Заяві Наради представників комуністичних і робітничих партій: «В цьому — корінна відмінність марксистсько-ленінських партій від реформістів, які визнають реформи в рамках капіталістичного ладу як кінцеву мету і відкидають необхідність соціалістичної революції» [11, 39].

Марксист-ленінці ведуть непримиренну боротьбу і проти лівого авантюризму, зокрема групи Мао Цзе-дуна, що заперечує необхідність поєднання боротьби за демократію з боротьбою за соціалізм, протиставляють національно-визвольний рух і демократичну боротьбу за мир світовій системі соціалізму і всьому робітничому і національно-визвольному рухові.

Перевірена на практиці в полум'ї Жовтня, досвідом компартій соціалістичних країн тактика поєднання боротьби за соціалізм з боротьбою за демократію стала складовою частиною генеральної лінії світового комуністичного руху.

Краткое содержание

В статье рассматривается соотношение демократических и социалистических задач в различные эпохи и на различных этапах классовой борьбы пролетариата, обосновывается мысль о том, что сочетание демократических и социалистических задач выступает как закономерность и составная часть социалистической революции. Теоретические положения исследуются на основе анализа Великой Октябрьской социалистической революции, народно-демократических революций Европы и Азии, а также современного международного коммунистического и рабочего движения.

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4. Вид. друге.
2. В. І. Ленін. Твори, т. 13.
3. В. І. Ленін. Твори, т. 17.
4. В. І. Ленін. Твори, т. 24.
5. В. І. Ленін. Твори, т. 26.
6. В. І. Ленін. Полн. собр. соч., т. 27.
7. Протоколы Центрального Комитета РСДРП(б). Август 1917 — февраль 1918 гг. М., 1958.
8. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і Пленумів ЦК, ч. 1, Вид. сьоме К., 1954.
9. Програма КПРС, К., 1961.
10. 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КПРС. К., 1967.
11. Заява представників комуністичних і робітничих партій. К., 1960.
12. О. І. Яценко. Деякі аспекти діалектики цілі та засобів. Проблеми філософії, вип. 2, Видавництво Київського університету, 1966.

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИЗНАЧЕННЯ КАТЕГОРІЇ «ВЛАДА»¹

Подальший рух нашого суспільства до комунізму висуває перед науковцями багато нових питань, які мають велике теоретично-методологічне й практичне значення. Одним з них є питання про соціалістичну державу і владу, про визначення поняття влади.

У нашій країні відбуваються значні соціальні перетворення. Вони охоплюють виробництво, економічний базис і надбудову соціалістичного суспільства. Нового змісту, зокрема, набирає радянська держава та її ознаки. Змінюються характерні риси влади, методи і форми її використання і застосування.

Але категорія «влада» ще недостатньо вивчена радянськими юристами та філософами. Щоправда, останнім часом вийшли деякі статті радянських науковців (А. І. Королев, А. Е. Мушкин. Государство и власть, «Правоведение». 1963, № 3; Л. Т. Кривушин. О формах социалистических организаций общества в период строительства коммунизма, Вестник ЛГУ, 1965, № 5; Н. М. Кейзеров. О соотношении понятий «социальная» и «политическая» власть, Вестник ЛГУ, 1966, № 5), в яких порушується це питання².

Поняття «влада» живиться у науковій літературі для характеристики багатьох явищ суспільного життя. Говорять, наприклад, про владу політичну і економічну, державну і публічну, суспільну і соціальну. Інколи зустрічаються поряд різні терміни для позначення влади. Це вносить плутанину щодо розуміння поняття влади і перешкоджає яснішому висвітленню питання.

Деякі автори пропонують вирішити питання однаково витлумачивши цей термін. Зокрема, М. М. Кейзеров у своїй цікавій статті говорить, що доцільно розглядати поняття «суспільна влада» ширше за обсягом і змістом, що охоплює всі форми влади як у минулому, так і сучасному [12, 36]. У змістовній і цікавій статті Л. Т. Кривушина теж пропонується розглядати

¹ Друкується у порядку дискусії.

² Стаття була написана до того, як вийшла з друку стаття М. М. Кейзерова «Революция и власть», Вестник ЛГУ, 1967, № 5.

суспільну владу у широкому розумінні слова, як владу, що при-
таманна будь-якій соціальній організації людей — і державній
і соціальній [11, 46].

З думкою цих авторів не можна не погодитися. Справді,
коли йдеться про суспільні явища, до яких необхідно застосу-
вати категорію «влада», її слід визначати як «суспільна влада»,
бо ніякої іншої влади, крім суспільної, не існує. Тоді навіть
доцільніше і правильніше буде говорити про політичну, еконо-
мічну, соціальну та інші влади як про певні форми суспільної
влади. Однак М. М. Кейзеров не завжди послідовний. Одразу
ж після виділення суспільної влади як основної і ширшої за
обсягом він робить висновок, що в суспільстві слід відрізнити
«соціальну» і «політичну» влади. Далі автор ототожнює соці-
альну владу з суспільною, а останню зводить до політичної
влади [12, 37].

На нашу думку, цим звужується поняття «суспільна влада».
По-перше, «суспільна влада» і «політична влада» поняття не
рівнозначні за змістом і обсягом. По-друге, якщо автор у су-
спільстві виділяє соціальну владу як владу власників і полі-
тичну як державну [12, 36], то переростання другої в першу
[12, 45] навіть у перспективі є нездійсненним, оскільки соціаль-
на влада відбиває класовий розподіл суспільства і неможлива
без політичної влади. Коли не буде класового поділу, тоді не
буде ні політичної, ні соціальної влади, тим більше у вигляді
влади власників.

К. Маркс, критикуючи К. Гейнцена, вказує на його хибний
висновок: «влада панує і над власністю» і в протизагн цьому
помилковому твердженню наводить не менш помилкове мір-
кування буржуазних економістів про власність як владу. Наве-
дені М. М. Кейзеровим слова Маркса: «Отже, перед нами два
вида влади: з одного боку — влада власності, тобто власників,
з другого боку — політична влада, влада державна» — це не
висновок Маркса, а лише об'єднані ним тавтологічні положен-
ня буржуазних економістів і Гейнцена. К. Маркс не міг пого-
дитися з такою плутаною точкою зору. І він одразу ж критикує
її. До речі, стаття Гейнцена ««Представник» комуністів» цілком
складається з неучьких нападок на Енгельса. Вона, за вислов-
ленням Маркса, «не заслуговує відповіді».

К. Маркс показує, що теза «влада панує і над власністю»
означає: «Власність не має в своїх руках політичної влади»,
«буржуазія ще не конституювалась політично як клас. Держав-
на влада ще не перетворилась у її власну владу» [3, 287].

Коли ж соціальні відносини власників почнуть існувати як
спосіб життя суспільства, а буржуазія завоює собі політичну
владу, як це було з попереднім класом власників, тоді проти-
ставляти соціальну владу (владу власників) політичній було б
безглуздя. Отже, неправильно осмислену полеміку К. Маркса

з Гейнценем М. М. Кейзеров передає як категоричне твердження Маркса і застосовує до сучасності.

К. Маркс, передбачаючи невірне тлумачення його дискусії, ще раз категоричніше підкреслював: «Для країн, де буржуазія вже завоювала собі політичну владу, де політичне панування є не чим іншим, як пануванням класу буржуазії над усім суспільством, а не окремого буржуа над своїми робітниками, для таких країн твердження пана Гейнца втрачає свій смисл. Неімущі, звичайно, нічого спільного не мають з політичним пануванням, оскільки останнє належить безпосередньо власності» [3, 287]. І ще: «Пан Гейнцен доживе ще до того часу, коли влада власності навіть у Прусії візьме примусовий шлюб з політичною владою» [3, 290].

Виходячи з цих положень К. Маркса, не можна розглядати окремо, у протиставленні, соціальну і політичну влади, як це робить М. М. Кейзеров. У К. Маркса, Ф. Енгельса [2, 229—494], В. І. Леніна [9, 54, 57, 77, 272—273, 330—331] вони органічно поєднуються: політична влада — це *конституційована* соціальна влада, влада власників. Політичний лад, за Марксом, «розвивається тільки там, де приватні сфери досягають самостійного існування» [1, 239]. «*Політичні відносини між людьми є, природно, також і соціальними, суспільними відносинами, як і всі відносини, в яких люди перебувають один з одним*» [3, 290].

У соціалістичному суспільстві політична влада — це конституційована соціальна влада трудящих класів. Коли виробничі відносини між трудящими розвиватимуться на базі єдиної загальнонародної власності, а це можливо лише при сильно розвинутому комуністичному виробництві, тоді не буде матеріальної основи для конституювання соціальної влади певних великих груп людей в політичну владу. Тоді залишиться суспільна влада, яка матиме зовсім інші форми, відповідно до змісту матеріального життя людей.

Точка зору класиків марксизму-ленінізму на органічне поєднання соціального і політичного, на залежність політичної влади від соціальної зовсім не зводить нанівещь існування політичних, а тим більше соціальних явищ у суспільстві. І справа зовсім не в тому, щоб знайти, з одного боку, «політичні» явища, а з другого, — «неполітичні». У класовому суспільстві всі значні соціальні явища набувають політичного змісту.

Питання про співвідношення соціального і політичного, соціальних явищ і політичних не можна підмінювати, як це робить М. М. Кейзеров, питанням про співвідношення соціальної і політичної влади. Одна справа — соціальна і політична влада, друга — якісь нові, прогресивні, або старі і регресивні соціальні та політичні явища. Але майже всі соціальні відносини у класовому суспільстві мають політичний характер. Людина, що живе в такому суспільстві, не може бути вільною від полі-

тики, бо політика, за Леніним, це фактична справа і доля людей.

Звернемось ще раз до критики К. Марксом Гейнцена, який спочатку «бачив лише відмінність між владою грошей і політичною владою; а тепер він бачить лише єдність між політичним і соціальним питаннями» [3, 290]. Маркс називає тавтологією висловлювання Гейнцена, що «гроші і влада, власність і панування, набування грошей і присвоєння влади — не одне й те саме» і показує, що обидві сили, догматично роз'єднані Гейнценом шляхом встановлення чисто словесної відмінності, насправді тісно пов'язані між собою.

Еволюція звільнення суспільного життя від політичної і соціальної влади, на наш погляд, піде не шляхом «переростання політичної влади в соціальну» [12, 45], а шляхом вдосконалення самих соціальних відносин, самого життя народу і відмирання обох цих влад. Нікому навіть не спаде на думку, при відсутності класово-соціальних відмінностей в суспільстві, кваліфікувати авторитет батька по відношенню до дітей, або думку суспільної організації про її членів [12, 40], або моральний принцип як соціальну владу. Отже, і соціальна, і політична влади мають загальну класову основу і не відрізняються за змістом. Політична влада має місце лише тоді, коли має місце соціальна влада. На кожному рівні розвитку класового суспільства є певна політична влада власників. Перехід від безвладдя до влади і навпаки в таких суспільствах залежить від здобуття як соціальної, так і політичної самостійності певного класу або групи класів.

Аналіз співвідношення соціальної і політичної влади, на наш погляд, повинен включати не тільки визначення цих понять, а насамперед визначення поняття влади як філософської категорії.

У працях К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна містяться загальні теоретичні положення, на підставі яких слід аналізувати і давати визначення цієї важливої категорії. Такі положення, зокрема, є в «Капіталі» К. Маркса в розділах «Кооперація», «Поділ праці і мануфактура», «Загальний закон капіталістичного нагромадження» та ін. [6]. Багато цікавих узагальнень дає Ф. Енгельс у працях «Про авторитет», «Анти-Дюрінг». У творах В. І. Леніна ми знаходимо величезний матеріал з даної проблеми. Досить вказати на те, що лише питання про насильство розглядається Леніним у 58 працях його творів.

Треба дуже уважно аналізувати положення класиків марксизму-ленінізму, щоб використати їх для визначення категорії «влада». Але деякі автори зраджують цьому принципу. Наприклад, А. І. Корольов і А. Є. Мушкін [10] вважають, що поняття влади було дане Ф. Енгельсом в статті «Про авторитет» і наводять його висловлювання, що «авторитет у тому розумін-

ні, про яке тут (у анархістів. — С. Ж.) іде мова, означає нав'язування нам чужої волі; з другого боку, авторитет передбачає підкорення» [4, 292]. Далі автори вважають, що нав'язування чужої волі (а чому не поєднання волі багатьох?) є внутрішнім змістом влади, а підкорення — зовнішньою формою влади. Виходячи з цієї зовнішньої форми, яку вони інтерпретують як керування людьми, автори визначають владу в «її найбільш загальному вигляді як управління». На наступній сторінці влада визначається як «трудова функція». Нарешті, автори розрізняють дві влади: владу як управління людьми, і владу як передачу волі пануючого підкореним.

На наш погляд, ці тлумачення і висновки авторів потребують уточнення. Насамперед Енгельс говорить про авторитет у політичному розумінні цього слова, яке анархісти підмінили словом «авторитарність». Авторитарність справді характеризується нав'язуванням чужої волі, сліпим підкоренням владі. Авторитет же характеризується не насильством, а заслуженим у маси довір'ям, визнанням. Не можна не проводити різниці між авторитарністю деспота-монарха, що спирається на насильство і підкорення волі багатьох, і авторитетом видатного вченого, який несе людям добро.

Авторитет як влада існує не тільки на протиставленні волі окремих осіб чи колективів і підкоренні волі одних волі інших, а й на гармонійному поєднанні волі мас. Про це свідчить історія: в капіталістичному суспільстві воля мільйонів підкоряється волі господарів; при соціалізмі, навпаки, воля окремих людей підкоряється волі і інтересам мільйонів, які стали власниками засобів виробництва; комунізм буде не підкорювати, а поєднувати волю всіх членів цього ладу на благо усього суспільства.

Отже, є різні авторитети. Саме так це питання розглядає Ф. Енгельс, коли підкреслює, що «авторитет і автономія речі відносні, і сфера їх застосування міняється разом з різними фазами соціального розвитку» [4, 294]. Але Ф. Енгельс не дає визначення, що таке влада. Зведення влади до управління, тим більше через її зовнішню форму, аж ніяк не впливає з положень Енгельса. Енгельс говорить про політичний аспект застосування авторитету, де керівництво робиться з позицій певного класу і з допомогою державного насильства.

Однак у праці Ф. Енгельса є дуже важливе положення, виходячи з якого можна підійти до загального визначення категорії «влада». Енгельс говорить, що, з одного боку, тобто в політичному розумінні, авторитет неможливий без своєї характерної риси — насильства, а з другого, — розвиток промисловості і великого землеробства неминує ускладнює матеріальні умови виробництва й обігу і приводить до все більшого розширення сфери авторитету, до заміни розрізнених дій «комбіно-

ваною діяльністю людей», але без насильства і підкорення. Щоб розмежувати ці різні аспекти авторитету, Енгельс додає: «Коли б автономісти хотіли сказати тільки, що соціальна організація майбутнього допускати авторитет лише в тих межах, які з неминучістю диктуються умовами виробництва, тоді з ними можна було б порозумітися» [4, 294].

Таким чином, у поняття влади (авторитету) включається замість особистої волі, яка вимагала підкорення волі інших (політична і соціальна влада), колективна діяльність людей, яка характеризується не підкоренням волі багатьох особистій волі, а їх поєднанням. Особа втратить індивідуальність і волю у політичному розумінні. Вся діяльність індивідів буде провадитись від імені суспільної волі. Авторитет особи розкриватиметься і проявлятиметься через служіння усьому суспільству, а не окремому класові, який займає соціально-вигідне становище.

Ця колективна воля і суспільна дія спрямовуватимуться на підкорення матеріальних сил природи, на пізнання суспільних сил і використання їх в інтересах всіх членів суспільства. Відоме положення Енгельса про те, що при комунізмі «на місце управління особами стає управління речами і керівництво виробничими процесами» [5, 276] і в буквальному, і в переносному розумінні доводить лише одне: неможливість і непотрібність втручання політичної влади у справи безкласового суспільства. Ніяких інших тлумачень, крім відмирання політичної влади, це положення Енгельса не викликає, тому що йдеться про еволюцію суспільства від класового ладу до безкласового.

Але відмирання політичної (соціальної) влади зовсім не заперечує наявності влади в комуністичному суспільстві. Навпаки, тільки тоді і розів'ється дійсно людська, суспільна влада, яка базуватиметься на об'єднаній волі всіх членів суспільства, на вільному усвідомленні людьми суспільного об'єктивного життя. Воля суб'єкта, як обов'язкова сила в класовому суспільстві, яка часто йшла всупереч об'єктивному ходу подій, поступиться місцем об'єктивній волі, волі усього суспільства, авторитет якої визначатиметься науковим пізнанням і усвідомленням суспільної необхідності.

Ф. Енгельс дає і друге важливе положення для визначення влади, а саме — свободу дії колективів людей як наслідок пізнання необхідності. «Те об'єднання людей в суспільство, — говорить Енгельс, — яке протистояло їм до цього часу як нав'язане зверху природою та історією, стає тепер їх власним вільним ділом. Об'єктивні, чужі сили, що панували до цього часу над історією, переходять під контроль самих людей. І тільки з цього моменту люди почнуть цілком свідомо самі творити свою історію, тільки тоді суспільні причини, які приводять вони в рух, матимуть в значній і дедалі більшій мірі і ті наслідки,

яких вони бажають. Це є стрибок людства з царства необхідності в царство свободи» [5, 278].

Отже, характерними рисами влади є колективна матеріальна діяльність людей, труд, спрямований на розкриття об'єктивної необхідності, на її опанування і здобуття свободи. Історія суспільства — це історія поступового звільнення людей від підкорення об'єктивним природним і суспільним силам, поступове їх пізнання і опанування. Рівень опанування цілком визначається рівнем матеріальних умов життя, продуктивними силами на кожному етапі розвитку. Всі досягнення виробництва, науки, мистецтва, взагалі всієї культури, були, є і будуть здобуті кінець кінцем завдяки колективній матеріальній діяльності людей.

«Перші люди,— писав Ф. Енгельс,— що виділялися з тваринного царства, були в усьому істотному так само невідільні, як і самі тварини; але кожний крок вперед на шляху культури був кроком до свободи» [5, 110].

Підкреслювання свободи дії, свободи управління, свідомого ставлення до чогось аж ніяк не суперечить тому, що в суспільстві, особливо в класовому, свобода є обмеженою, і ця обмеженість має політичний характер. Але не в цьому справа. Політичну і інші форми влади ми розглянемо після визначення категорії «влада». Справа ж у тому, що взагалі не можна свободу вважати абсолютною. Пізнання людиною рухомого матеріального світу є безконечним і з ґносеологічної точки зору — відносним. Тому і влада як свобода дії, як свідоме опанування необхідності теж буде відотною.

Це правильно як щодо явищ природи, так і суспільства. Коли людина опанувала не лише перетворення механічного руху в тепло, а й взаємоперетворення багатьох інших форм руху, то саме це є її вільною і водночас відотною дією. Коли ми розглядаємо певну суспільно-економічну формацію і розкриваємо загальні закономірності, які обумовлюють все життя в ній, то це є водночас і вільна дія людини, і її влада. Без пізнання і опанування історичної необхідності і закономірностей немає ні свободи, ні влади. Адже всі юридичні і державні закони, які санкціонують право, базуються не на інстинктивних почуттях, а на певному розумінні, науковому понятті тих чи інших об'єктивних історичних подій, закономірних зв'язків у суспільстві. Ми не можемо говорити про політику, право, мораль, владу, не торкаючись питання про співвідношення між необхідністю і свободою, про свободу дії людини.

У праці «Походження сім'ї, приватної власності і держави» Ф. Енгельс говорить, що влада одного класу по відношенню до другого, тиск панівної сторони на іншу сторону впливають з дійсного економічного становища обох сторін, що влада є дійсне економічне становище обох сторін. Це справедливо для

будь-якого класового суспільства. Взагалі, влада — це не тільки усвідомлена, а й опанована необхідність. Якщо зійти з цієї позиції, тоді неможливо буде пояснити, звідки походить право (як влада), тоді можна дійти до безглуздя й ідеалізму і стверджувати, що юридичні закони обумовлюють розвиток суспільного життя, що його закони створено людьми за власним бажанням і т. д.

Розуміння влади як філософської категорії виходить далеко за межі використання її тільки для характеристики суспільних зв'язків. Цю категорію слід поширювати і на зв'язки між суспільством і природою, яку людство необхідно і свідомо використовує у своєму розвитку як певне географічне середовище. Владу слід розглядати у плані співвідношення свободи і необхідності, вона можлива лише як наслідок усвідомлення необхідності, опанування і використання її у своїх цілях.

Проявлення волі, свободи, влади, свідомості детерміновано матеріальним життям. Як відбиття у свідомості певних матеріальних зв'язків влада виступає як свобода, як «здатність приймати рішення із знанням справи». Влада в широкому розумінні цього слова є пануванням людей над природою і ними самими, пануванням, яке спирається на пізнання законів розвитку природи і суспільства.

Ф. Енгельс підкреслює, що «добування вогню тертям вперше дало людині панування над певною силою природи і тим самим остаточно відокремило людину від тваринного царства» [7, 98]. Коли суспільство усвідомлює необхідність усупільнення засобів виробництва і здійснює його, умови життя людей підпадають під владу і контроль, люди «вперше стають дійсними і свідомими повелителями природи, тому що вони стають господарями свого усупільненого життя. Закони їх власних суспільних дій, що протистояли людям до цього часу як чужі, пануючі над ними закони природи, будуть застосовуватись людьми з повним знанням справи, отже, будуть підкорені їх пануванню» [7, 241].

Отже, категорію «влада» можна тлумачити і широко, і вузько як у філософському, так і політичному розумінні. В широкому смислі влада збігається із свободою, з усвідомленою необхідністю. Усвідомлення, опанування, свобода дії — основні характеристики влади. Тому владу можна визначати як свідоме опанування людиною об'єктивної необхідності.

У вузькому розумінні влада і свобода не збігаються за обсягом і змістом, бо політична влада — специфічний прояв свободи у класовому суспільстві. Відрізняються вони також і за своїми функціями. Свобода — лише потенціальна влада. Її перетворення у справжню владу залежить від економічних змін у кожному конкретному суспільстві. Влада, навпаки, є актуальна свобода. Це, так би мовити, використання людиною даних пізнання,

прояв свободи, свідомо «суспільна дія», або, як говорить Ф. Енгельс: «Коли людина не тільки міркує, але й порядкує».

Звичайно, цей поділ є умовним. У житті ніколи не буває невикористаної свободи. Тому влада може бути спрямована як на прогрес, так і на регрес суспільства. Це залежить від економічного стану суб'єкта (особи, класу, суспільства в цілому), що використовує свободу і застосовує владу, а також від рівня наукового знання.

Отже, влада — це зумовлене матеріальною дійсністю, насамперед потребами матеріального виробництва і рівнем наукових знань, панування людини над об'єктивними силами природи і суспільства.

Звідси такі форми влади, як політична (соціальна), державна, публічна, економічна, що мають місце в класовому суспільстві, є лише специфічним проявом суспільної влади. Їх виникнення і знищення обумовлено способом виробництва.

Економічна влада — це зумовлене економічними законами і класовими відмінностями панування меншої або більшої частини суспільства над засобами виробництва, що становлять основу матеріального буття даної суспільно-економічної формації. Тобто економічна влада — це панування, засноване на володінні засобами виробництва. В комуністичному суспільстві це поняття відіме із ліквідацією класів і усупільненням матеріальних засобів виробництва. Ось чому не можна ототожнювати суспільну владу і економічну. Остання у безкласовому суспільстві не існуватиме, оскільки не буде носіїв (суб'єктів), які нав'язують цю владу, хоча вона й пов'язана з основою матеріального виробництва, з суттєвою стороною суспільного життя — засобами виробництва і засобами існування. У класовому суспільстві саме завдяки цьому вона має визначальний вплив на виникнення і еволюцію інших форм влади, зокрема публічної (право публічне), політичної та ін. Характеристика цих форм влади міститься у багатьох працях класиків марксизму-ленізму і нам немає потреби давати їх аналіз і визначення.

Зупинимось на співвідношенні «соціальної» і «політичної» влади. Ми їх об'єднуємо тому, що остання в класовому суспільстві ширша за державну і публічну. Вона нав'язується підлеглим не лише з допомогою державних адміністративних установ, військових частин, в'язниць, а, за виразом В. І. Леніна, — всією соціальною вищістю пануючого класу. Ф. Енгельс, підкреслюючи саме це, говорить, що сучасна капіталістична держава, «якою б не була її форма, є по самій своїй суті капіталістична машина, держава капіталістів, ідеальний сукупний капіталіст» [5, 274]. Тому і будь-які соціальні відносини в такому суспільстві завжди будуть політичними. Це зовсім не означає, що політичний лад є вирішальною причиною господарського становища. Ми вже наводили висловлення К. Маркса, що політич-

ний лад як такий розвинувся тільки там, де приватні сфери досягли самостійного існування. Але «там, де торгівля і земельна власність ще не вільні, ще не досягли самостійного існування,— там, власне, нема ще і політичного ладу» [1, 239].

Отже, з виникненням політичного ладу у рабовласницькому або феодальному суспільстві суспільні відносини між людьми мають тільки політичний характер, незважаючи на те, стосуються вони виховання батьками своїх дітей, розвитку мистецтва чи боротьби за оволодіння засобами виробництва. Коли не буде класів і політичних організацій, що захищають класові інтереси, тоді суспільні відносини між людьми звільняться від політики. Отже, соціальна влада — це особлива форма суспільної влади, яка притаманна економічно пануючому класу, влада, яка існує тільки у органічному поєднанні з політичною і економічною владою. Соціальна влада — це влада політично конституційованого класу (власника) даного суспільства. У безкласовому суспільстві обидві вони відімруть.

Політична влада, як і політика взагалі, не може існувати не усвідомленою. Тільки тому вона і впливає рішуче на всі суспільні матеріальні зв'язки і форми суспільної свідомості. Від політичної свідомості певного класу залежить не тільки застосування політичної влади, а й господарське життя в країні і навіть форма і хід революції. К. Маркс, наприклад, політичну владу характеризує як уміння уряду виконувати функції промислових капіталістів. А. Ф. Енгельс підкреслює цікаву думку про те, що чим більше пролетаріат пройметься соціалістичними і комуністичними ідеями, тим менш кривавою, мстивою і жорстокою буде революція» [2, 493].

В. І. Ленін завжди надавав великого значення підвищенню політичної свідомості пролетаріату. Навіть диктатуру пролетаріату, тобто політичну владу, Ленін розглядає як «*усвідомлення* необхідності придушити насильством опір експлуататорів, готовність, *уміння*, рішимість зробити це» [8, 307, підкреслено мною. — С. Ж.). Міцність політичної влади пролетаріату В. І. Ленін ставив у залежність від того, наскільки пролетаріат зуміє керувати державою, наскільки він буде здатним взятись за цю справу. Таким чином, політична влада охоплює все життя в класовому суспільстві, всі соціальні відношення: матеріальні, духовні, класові, національні, міжнаціональні, міждержавні.

Отже, політична влада — це обумовлена класовими соціальними відмінностями особлива система організованого насильства, керівництва, управління, навчання і виховання класу або групи класів в даному суспільстві.

Визначення суспільної влади як панування людей над об'єктивними силами природи і суспільства дає можливість по-новому поставити питання про співвідношення деяких форм суспільної свідомості, зокрема, моралі і права, науки і права, науки

і політики, про використання і застосування таких методів влади, як переконання і примушення у вихованні, про співвідношення різних форм влади, про перспективи розвитку держави, про необхідність існування влади в комуністичному суспільстві і багато інших.

Звичайно, що всі ці питання тісно пов'язані з сучасним розвитком соціалістичного суспільства, з практикою комуністичного будівництва в нашій країні. Тому всебічний аналіз і наукове висвітлення нових соціальних проблем, визначення теоретико-методологічного і практичного значення важливих категорій може бути досягнуто лише завдяки колективним зусиллям радянських соціологів.

Краткое содержание

В статье определяется категория «власть». Исходя из анализа трудов классиков марксизма-ленинизма, отстаивается необходимость выделения категории «общественная власть» как наиболее широкой по содержанию и объему, рассматриваются также проблемы соотношения общественной, политической, социальной и других форм власти.

В статье дается определение таких понятий, как «экономическая власть», «политическая власть».

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1.
2. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 2.
3. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4.
4. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 18.
5. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20.
6. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, т. 25, ч. 1.
7. Ф. Енгельс. Анти-Дюрінг, К., 1953.
8. В. І. Ленін. Твори, т. 30, Вид. 4-е.
9. В. І. Ленін. Твори, т. 31, 33.
10. «Правоведение», 1963, № 2.
11. Вестник Ленинградского Государственного университета, 1965, № 5.
12. Вестник Ленинградского Государственного университета, 1966, № 5.

МІСЦЕ НАУКОВОЇ КРИТИКИ В КОНТЕКСТІ ФІЛОСОФСЬКИХ КАТЕГОРІЙ

Наукова критика займає важливе місце в розвитку філософських знань. Її основою є діалектико-матеріалістична філософія. Проте варто зауважити, що в нашій філософській літературі питанню наукової критики приділяється непрапормірно мало уваги. В жодному посібнику з філософії не виділяється категорія наукової критики. На наш погляд, ця категорія невиправдано ігнорується. Адже питання наукової критики містять в собі цілий комплекс таких важливих теоретичних проблем, як: види критики і їх особливості, засоби і методи критики, етична своєрідність критики та ін. Тому, щоб здійснювати критику на рівні сучасної науки, необхідно ґрунтовніше з'ясувати зміст самого поняття, основні функції і місце цієї категорії в системі інших категорій філософії.

У статтях і дисертаціях, написаних в 50—60-х роках, категорія критики розглядається в ідеологічному плані, як оцінка якого-небудь суспільного явища з позиції окремого класу. (Кандидатська дисертація К. П. Трусова «Роль критики в познанні и общественной жизни», 1968 г., є винятком).

У тлумаченні поняття критики основна увага звертається на її дві сторони: а) як ідеологічну оцінку; б) як негативне судження. Чи досить повно в такому змісті розкриваються функції наукової критики? Тут, на наш погляд, допускаються такі помилки: а) звужується само поняття критики, оскільки враховується лише одна її функція — оціночна; б) ототожнюються категорії критики і оцінки. Зупинимосся ґрунтовніше на кожному з цих недоліків.

В якому плані йдеться про звуження поняття критики? Поняття є не що інше, як узагальнене відображення суттєвих сторін предметів і явищ дійсності, тобто «вузлові пункти в сіті (явищ. — В. Д.), які допомагають пізнавати її (природу. — В. Д.) і оволодівати нею» [7, 79]. Поняття як «вищий продукт мозку» завжди повинні відповідати відображуваній реальності. За геніальним зауваженням В. І. Леніна, «всі наукові (правильні, серйозні, не безглузді) абстракції відображають природу

глибше, вірніше, *повніше*» [7, 157]. Категорія «критика» відображає відношення суб'єкта до різних суспільних явищ. Виникає питання: охоплюється поняттям «критика» як ідеологічної оцінки всі ті функції, які нею виконуються? На наш погляд, це лише одна її функція, хоча й дуже важлива. Під час наукової критики дається не лише ідеологічна оцінка творінням людського розуму і рук, але дещо більше. В. І. Ленін, приділяючи науковій критиці особливу увагу, постійно підкреслював, що далеко не досить дати чітко виражене ставлення до якого-небудь явища, теорії, концепції. В рецензії на книгу Є. Каутського «Бернштейн і соціал-демократична програма...» В. І. Ленін вказує на обмежений метод критики Бернштейна: «Критик (Бернштейн. — В. Д.) тільки викладає свої сумніви, кидаючи ледве зачеплені ним трудні і складні питання без усякого самостійного розроблення» [5, 168].

Дати оцінку суспільному явищу з позиції окремого класу — отже виконати половину роботи, яка вимагається від дослідника, політичного діяча. Суб'єкт, здійснюючи наукову критику, повинен виконувати не лише негативну функцію, але й творчу. Поряд із засудженням і запереченням чого-небудь необхідно висувати свої пропозиції, концепції, теорії. Критика має бути не «критиканством», не сліпою, а творчою, конструктивною. Після XX з'їзду КПРС і особливо жовтневого Пленуму ЦК КПРС (1964 р.) в політичному і науковому житті було покладено край суб'єктивізму. Відбувся цілий ряд наукових дискусій (про співвідношення діалектичної і формальної логіки, діалектики, логіки, і теорії пізнання, про діалектику природи) під час яких вирішувались принципово важливі питання філософської науки. Терпимість до думок, які не збігаються з уже встановленими в науці поняттями, дає сильний поштовх дальшому розвитку теоретичних знань. Категорія критики (що охоплює суспільно-історичну діяльність) включає в себе не лише ідеологічний момент, але й теоретико-пізнавальну сторону. Вступаючи в тісний зв'язок з суспільною практикою, вона виконує перетворюючу роль. А якщо виходити із поняття критики лише як оцінки явищ з позиції окремого класу, партії, то в майбутньому, коли класи будуть ліквідовані (а отже, тому чи іншому явищу не даватиметься класова оцінка) автоматично зникне і наукова критика. Ідеологічний аспект критики зникає разом з ліквідацією класів (класових відмінностей), з ліквідацією капіталістичної системи з її величезним ідеологічним апаратом, який переслідує єдину мету: одурманити свій пригноблений клас, замаскувати успіхи будівництва соціалізму і комунізму. В Програмі КПРС підкреслюється: «Імперіалістична реакція мобілізує всі засоби ідеологічного впливу на маси, намагаючись опорочити комунізм і його благородні ідеї, захистити капіталізм» [8, 44].

Але з ліквідацією класів наукова критика не перетворюється в засіб, який не виконує ніякої функції. Навпаки, лише в комуністичному суспільстві наукова критика буде спрямована винятково на пізнання. Теоретико-пізнавальний аспект критики стане панівним.

Розглянемо обмеженість визначення критики як оцінки. В оцінці головна увага концентрується на усвідомленні значення цінності для людини. Але вже в процесі усвідомлення останньої критика виконує активну роль. Якби людина некритично прагнула усвідомити значення для себе цінностей, то, мабуть, вона не досягла б мети. Адже необхідно відділяти дійсні цінності і уявні. Критика — це засіб, з допомогою якого здійснюється «акт усвідомлення цінності явищ, предметів, подій і т. д.». Наукова критика виступає до деякої міри інструментом оцінок, оскільки переслідує мету розкрити досліджуваний об'єкт не тільки з точки зору цінності для людини, але й аргументовано показує негативні елементи і такі, що перебувають ще в зародковому стані, намічає шляхи їх розвитку і утвердження.

Наукова критика виступає як критична оцінка, але оцінка ще не є критика. Отже, який же зміст ми вкладаємо в поняття наукової критики? Наукова критика — це багатогранне за змістом поняття. Воно включає, по-перше, класову і партійну оцінку; по-друге, оцінку суспільно-історичних явищ з позиції задоволення ними людських потреб; по-третє, позитивне вирішення суспільних і теоретичних проблем або постановку нових. Таке розуміння критики відповідає тій функції, яку вона виконує. Щоб детальніше і повніше з'ясувати зміст категорії «критика», розглянемо її відношення до інших категорій філософії.

Відомо, що категорії філософії діляться на загальні (матерія, час, простір, причинність і т. д.) і особливі (суспільне буття, суспільна свідомість і т. д.). Категорії першого ряду охоплюють всі сфери дійсності, а другого — лише суспільні явища. Для визначення місця категорії «наукова критика» в системі названих груп філософських категорій вкажемо на сферу її дії. У процесі освоєння людиною світу необхідно чітко розрізняти два тісно пов'язаних між собою аспекти діяльності: теоретичний і практичний. При теоретичному підході людина ставить перед собою мету — розкрити сутність і внутрішні закономірності досліджуваних фрагментів дійсності. Суб'єкт науки цікавиться суттєвою природою буття (причини і шляхи його виникнення, закони існування, зміни і т. д.). Практична діяльність переслідує мету використання наслідків теоретичної роботи в інтересах людини. Але людина не сліпо переносить теоретичні дані в сферу практичної діяльності, оскільки неперевірене, несвоечасне застосування теоретичних досліджень на практиці

обертається для суспільства непотрібними затратами. Під час цієї перевірки важливу роль відіграє критична оцінка теорій. Теоретичні знання піддаються критичному аналізу в кількох площинах: зіставлення нових теорій з випробуваними на практиці, зіставлення теорій з фактами дійсності, зіставлення нових теорій з діалектико-матеріалістичним вченням.

Отже, в цьому випадку наукова критика є зв'язуючою ланкою між теоретичною і практичною діяльністю. Але це ніскільки не означає, що наукова критика виконує лише цю роль. Наукову критику завжди здійснює суб'єкт по відношенню до якогось визначеного об'єкта. Суб'єктом може виступати окремий індивід, партія, клас, а об'єктом критики — наслідки їх діяльності (виробничої, суспільно-політичної, теоретичної і т. п.). Таким чином, наукова критика завжди спрямована безпосередньо на діяльність, наслідки праці і характер поведінки людини. Тому-то в категорії «критика» відображається рівень і ступінь відповідності людської діяльності і її поведінки законамірностям об'єктів і відносин, що розвиваються. Як бачимо, категорія «критика» відображає явища суспільного ряду, а тому ми відносимо її до особливих категорій, тобто категорій історичного матеріалізму. Останні — це переломлення загальних категорій філософії через специфіку суспільних явищ. Найтісніше категорія критики пов'язана із законами діалектики заперечення заперечення та єдності і боротьби протилежностей.

У процесі здійснення наукової критики відкидається все несуттєве, консервативне, рутинне і утверджується нове, передове, прогресивне. Вона є специфічним проявом діалектичного заперечення. Але якщо останнє поширюється на всі об'єкти і явища об'єктивного світу, то науковій критиці піддаються явища суспільного життя. Її об'єктом виступають не окремі речі, предмети, а конкретна людська сутність, процес і характер людської діяльності та суспільні відносини, погляди, поведінка. Здійснюючи наукову критику якого-небудь предмета, системи і т. п., ми критикуємо конкретне олюднення природи і опредмечування людської сутності. Особливість діалектичного заперечення в тому, що воно має об'єктивний характер. Не суб'єкт, нехай навіть геніальний, визначає діалектичне заперечення, а, навпаки, він свою діяльність співвідносить з напрямом прояву характеру діалектичного заперечення. Діалектичне заперечення властиве самій сутності предметів. В. І. Ленін, конспектуючи «Науку логіки» Гегеля, виділяє такі думки про іманентне заперечення: «Звичайно вбачають у діалектиці тільки зовнішній негативний вплив, що не належить самій речі, викликається лише марнославством, як певною суб'єктивною пристрасстю, щоб хитати і розкладати тривке та істинне, або вбачають у ній принаймні дещо, яке приводить до ніщо, як до того, що показує марність діалектично розглядуваного предмета». [7, 83]... і далі «визначе-

ність є заперечення»... (Spinoza) *Omnis determinatio est negatio*», «це положення має безконечну важливість»... [7, 94].

Наукова критика — це суб'єктивне відношення до олюдненого світу з метою його критичної оцінки. В науковій критиці суб'єктивне збігається з об'єктивним. Така критика виходить із внутрішніх закономірностей досліджуваних об'єктів, вона є надзвичайно цінною для дальшої роботи» [9]. Л. І. Брежнев, узагальнюючи виступи делегатів XIX Московської партійної конференції, підкреслював: «Партійна критика, як вказував Володимир Ілліч Ленін, повинна бути «товариською, відвертою, чужою дипломатії і дрібних розрахунків. Її цінність визначається не різкістю виразів, а правдивістю, доказовістю, значенням порушеного питання, тією користю, яку вона приносить. Партія кровно зацікавлена в тому, щоб всі комуністи вірно, по-ленінському користувались зброєю критики» [9]. За виконуваними функціями діалектичне заперечення і наукова критика збігаються. Але якщо перше є наслідок внутрішнього розвитку предметів і явищ, то наукова критика є вираженням активного відношення суб'єкта науки до наукових теорій, партії і класу — до суспільних явищ (критика повинна «будити» і виховувати «класову самосвідомість», давати класову оцінку). Суб'єкт критики накладає те чи інше забарвлення на процес заперечення. Отже, наукова критика за змістом має об'єктивний характер, а за формою — суб'єктивне проявлення.

Критика, що враховує діалектичний характер об'єктів критики і узгоджується з порядком їх внутрішнього розвитку, сприяє своєчасному прояву діалектичного заперечення. В цьому випадку відбувається збіг діалектичного заперечення і наукової критики. Критика, спрямована проти прояву діалектичного заперечення, має реакційний, антинауковий характер, оскільки гальмує своєчасний прояв внутрішніх закономірностей, «являє собою не стадію розвитку самої справи, а внесений іззовні погляд» [3, 296]. Наукова критика виконує по відношенню до діалектичного заперечення активну роль, прискорює виникнення нового змісту. Та це ні в якій мірі не означає, що критика є ведучою у виникненні нового. Ф. Енгельс вказував: «Істинне, природне, історичне і діалектичне заперечення... і є саме рушійне начало всякого розвитку» [3, 296]. Рух вперед, народження нового є результат не зовнішнього впливу, а необхідний момент внутрішнього процесу розвитку. Розвиток в діалектиці розглядається як саморух, як процес, що рухається внутрішніми імпульсами. Заперечення закладено в самому існуванні, в наявному бутті. «В своєму раціональному вигляді діалектика... в позитивне розуміння існуючого... включає в той же час розуміння його заперечення, його неминучої загибелі...» [2, 19]. Наукова критика — це засіб, за допомогою якого відбувається заперечення старого змісту і утвердження нового. Критика не

може відвернути діалектичне заперечення, але вона може прискорити або загальмувати його проявлення. Вона допомагає «з власних форм існуючої дійсності розвинути істинну дійсність як її повинність і кінцеву мету» [1, 353]. В листі до Руге (вересень, 1843 р.) Маркс писав, що завдання полягає не в тому, щоб «догматично *передхопити* майбутнє», а в тому, щоб «з допомогою критики старого світу знайти новий світ» [1, 352].

Отже, іманентний розвиток і зовнішній вплив з допомогою наукової критики тісно переплітаються, але основним у розвитку залишаються внутрішні причини. Таким чином, відмінність між діалектичним запереченням і науковою критикою полягає у тому, що діалектичне заперечення — це внутрішня закономірність, а наукова критика — це вплив на наукові теорії, явища, предмети, події ззовні. Якщо діалектичне заперечення є формою розв'язання суперечностей, то наукова критика є той засіб, який сприяє проявленню цієї форми.

В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що всі закони діалектики діють в органічному зв'язку один з одним. Діалектичне заперечення є завершальним етапом боротьби протилежностей, що виражається в подоланні суперечностей. В запереченні проявляється загальний і об'єктивний характер діалектичної суперечності. Діалектичне заперечення відбувається внаслідок розвитку внутрішніх суперечностей явищ і предметів і переходу їх у свою протилежність. Яку ж роль виконує наукова критика і в якому зв'язку вона перебуває з проявом закону єдності і боротьби протилежностей?

Розвиток відбувається через боротьбу протилежностей. Протилежні сторони, що вступають у взаємодію, ніколи не бувають рівні за ступенем розвитку. Одна із протилежностей завжди розвинутіша (хоч це ще не означає, що вона є носієм прогресу), а інша — перебуває ще тільки в стані становлення або уже відмирання. Здійснюючи наукову критику, треба завжди враховувати цю взаємодію протилежних сторін, оскільки для подальшого розвитку досліджуваного об'єкта велику роль відіграє те, яка протилежність буде піддана критиці. Якщо в процесі ведення критики орієнтація буде вибрана на критику протилежності, що не має майбутнього (незважаючи на те, що в момент критики вона ще має силу), то така критика сприяє швидкому зростанню і зміцненню протилежності, що є носієм нового, прогресивного. Наукова критика завжди підтримує передове в суспільно-політичному житті, все прогресивне в науці, літературі, мистецтві. Вона прискорює їх утвердження і заперечує віджилі, застарілі суспільно-політичні форми, погляди і уявлення. Розкриття недоліків, показ рутини і заскорузлості відживаючої протилежності розпочинається з теоретичної критики. Теоретична критика — це початок перелому у відношеннях між протилежностями.

Після теоретичної критики розпочинається другий етап, який є логічним продовженням і завершенням теоретичної критики—практична дія (практична критика), яка вільна від схиляння перед ідейним авторитетом існуючого і яка змінює критиковану протилежність відповідно до розвитку суспільно-історичної практики. Піддаючи критиці одну із протилежностей, дуже важливо не впадати в крайність, не втрачати здатності бачити в явищах, теоріях і т. д., що критикуються, позитивних елементів, бо однобока критика дає неправильне уявлення про справу в цілому. «Заперечний» лозунг, не зв'язаний з певним позитивним вирішенням, не «загострює», а отупляє свідомість, бо такий лозунг є пустишка, голий викрик, беззмстовна декламація» [6, 58]. За глибоким зауваженням М. І. Калініна, «критика дурних сторін в нас підпорядкована творчості». Таким чином, наукова критика щодо закону єдності і боротьби протилежностей виступає засобом, що сприяє усвідомленню відношенню між протилежностями, а отже—і більш швидкій перемозі прогресивної протилежності над відживаючою.

Наукова критика, як це показано в статті, має складний зміст і важливу теоретичну функцію. Вона спрямовує свій промінь на живе споглядання і допомагає відбирати і проводити класифікацію емпіричних фактів, з другого боку, є теоретичною базою практичної діяльності людини; а матеріальна практика, в свою чергу, є базою для наукової критики. В системі категорій філософії вона займає самостійне місце і, перебуваючи в тісному зв'язку з іншими категоріями, виконує гносеологічну функцію.

Краткое содержание

В статье анализируется понятие «научная критика», раскрываются содержание и функции этой категории. Значительное место уделяется вопросу о месте категории «научная критика» в системе философских категорий, в частности, показывается связь ее с диалектическим отрицанием и законом единства и борьбы противоположностей.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1.
2. К. Маркс. Капітал, т. 1.
3. Ф. Енгельс. Анти-Дюрінг.
4. В. І. Ленін. Твори, т. 2.
5. В. І. Ленін. Твори, т. 4.
6. В. І. Ленін. Твори, т. 23.
7. В. І. Ленін. Твори, т. 38.
8. Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1932.
9. Л. Й. Брежнев. Речь на XIX конференции Московской городской организации КПСС 29 марта 1968 года. «Правда», 30 марта 1968 г.

КАТЕГОРІЇ «ЄДНІСТЬ» І «ЦІЛЕ» В СВІТЛІ ЗАКОНУ ЄДНОСТІ І БОРОТЬБИ ПРОТИЛЕЖНОСТЕЙ

У наш час відбувається бурхливе зростання наукового знання. Дедалі поглиблюється його диференціація. Один і той же об'єкт з різних сторін досліджується багатьма науками. Все чіткіше видно прагнення до теоретичного синтезу — найбільш суттєвої риси сучасного розвитку науки. Конкретні науки висувують необхідність розробки категорій «ціле» та «цілісність». В останні роки видані окремі статті та монографії з цих проблем. Проте рівень розробки зазначених категорій не можна визнати достатнім. Найменше досліджено співвідношення категорій «ціле» з іншими категоріями діалектики. Так, категорії «ціле» і «система» часто не розрізняються.

Враховуючи, що проблема співвідношення категорій «єдність» і «ціле» майже не розв'язувалась, спробуємо розглянути співвідношення саме цих категорій.

«Єдність» і «ціле» дуже часто вживають як синоніми. Категорії «ціле» та «єдність» справді часто збігаються одна з одною або переходять одна в одну.

Ціле — завжди єдність, єдність частин (множинного), єдність відмінного. Частина цілого — невід'ємна від цілого; без цілого, поза ним ніколи не існує, як і ціле не існує поза частинами.

Безпідставним є твердження деяких авторів, що частина може існувати поза цілим. Насправді ж щось вирване із цілого і розглядуване поза ним вже є власне не частина цілого, а щось зовсім інше. Через це, наприклад, антропологічну сторону особи не можна зводити до чисто біологічної природи. Біологічна природа особи несе на собі відбиток соціальної суті особи і поза цією суттю просто не існує.

Широко відомі в науці приклади викрадання і вигодовування звірями малолітніх дітей людини. Але потім навіть при спеціально організованому уважному догляді за ними і спробах виховання їх людиною так і не вдавалось перетворити таких дітей в особу, бо біологічна природа цих дітей-звірят істотно відрізнялась від антропологічної природи людини, відрізнялась настільки, що не мала в собі можливостей розвитку в особу.

У вченні В. І. Леніна про народну освіту і школу однією з основних вимог висувається підхід до них як частини цілого — загальнопролетарської боротьби. «Одна із складових частин у тій боротьбі, яку ми зараз ведемо,— справа народної освіти»,— говорив В. І. Ленін у промові на I Всеросійському з'їзді працівників освіти 28 серпня 1918 р. [4, 67]. Поза завданнями соціалістичного перетворення суспільства розмови про школу є лицемірством і брехнею. Специфічні завдання шкільного будівництва повинні розглядатися як невіддільна частина завдань пролетаріату в цілому.

Ціле як антипод частини — завжди єдність, єдність своїх частин; в цьому відношенні категорії «ціле» і «єдність» збігаються. Але єдність вживається не тільки в розумінні нероздільності сторін, частин, а й як сторона суперечності (як протилежність боротьбі). В цьому відношенні єдність не збігається з цілим. У цілому завжди є єдність протилежностей, але ця єдність не вичерпує єдності цілого, вона виступає основою для єдності частин. Оскільки діалектика цілого і частини є відношенням між цілим і будь-якою частиною цього цілого, незалежно від тієї ролі, яку частина відіграє в самому цілому, то відношення цілого до його частини буде відношенням єдиного до однієї із його сторін, а відношення частини до цілого буде відношенням однієї із протилежностей до єдиної суперечності.

Закон єдності і боротьби протилежностей розкриває відношення суперечності між протилежностями, розкриває джерело руху. В цьому випадку протилежність збігається з частиною, єдине з цілим.

При роздвоєнні єдиного на протилежності і розчленуванні цілого на частини ціле повністю збігається з єдиним. І ціле і єдине виступають зняттям множинного (те і інше є єдністю множинного). Але цей збіг є не повним: роздвоєння єдиного передбачає виділення обов'язково протилежного, при розчленуванні цілого частини його можуть бути однопорядковими і різними. H_2O —H і H — однопорядкові, O — різні. «Єдність» в своєму основному категоріальному значенні виступає як протилежність категорії «боротьба» і означає взаємообумовленість, взаємоприпущення, взаємопритягання, взаємопронизування, тобто «єдність» як нероздільність, нерозривність, невіддільність протилежностей. Поза відношенням до «боротьби» не можна розкрити зміст категорії «єдність». Суть категорії «єдність» обумовлюється суттю її корелата — категорії «боротьба» і може бути розкрита насамперед через закон єдності та боротьби протилежностей. Деякі особливості категорії «єдність» пізнаються через інші категорії. Покажемо це на одному з аспектів співвідношення категорій «єдність» та «тотожність».

В. І. Ленін всебічно досліджує «єдність», показує її багатогранність, розкриває її різні аспекти. Так, у фрагменті «До

питання про діалектику», підкреслюючи відносний характер єдності протилежностей, В. І. Ленін писав: «Єдність (збіг, тотожність, рівнодіяння) протилежностей умовна, тимчасова, мінуща, релятивна» [5, 346].

Раніше в цьому ж фрагменті вказується: «Тотожність протилежностей («єдність» їх, може, вірніше сказати? хоч відмінність термінів тотожність і єдність тут не дуже істотна. В певному розумінні обидва вірні) є визнання (відкриття) суперечливих, *взаємовиключаючих*, протилежних тенденцій в усіх явищах і процесах природи (і духу і суспільства в тому числі). Умова пізнання всіх процесів світу в їх *«саморусі»*, в їх спонтанейному розвитку, в їх живому житті, є пізнання їх, як єдності протилежностей» [5, 345—346].

Із наведених вище ленінських положень виходить, що В. І. Ленін визнавав як близькість термінів «тотожність» і «єдність», так і їх відмінність.

У нашій філософській літературі поширена думка, згідно з якою категорії «єдність» і «тотожність» розглядаються як рівнозначні. Навіть у такій праці, здавалось би, присвяченій розгляду саме цього питання І. Т. Ісаєв дотримується цієї точки зору. «Ми стоїмо на ленінській точці зору,— пише автор,— що відмінності між поняттями «тотожність» і «єдність» не істотні, «в певному розумінні обидва вірні» [6, 78]. Отже, І. Т. Ісаєв говорить про відмінності між поняттями тотожності і єдності як про неістотні. Проте В. І. Ленін вказував, що відмінність термінів тотожність і єдність «тут не дуже істотна». А Ісаєв пропускає «тут» і «не дуже» і тому ленінська думка до деякої міри спотворюється.

Що це за «певне розуміння»? На наш погляд, В. І. Ленін пояснює це «як визнання (відкриття) суперечливих, *взаємовиключаючих*, протилежних тенденцій в усіх явищах і процесах природи (і духу і суспільства в тому числі). Умова пізнання всіх процесів світу в їх саморусі, «в їх спонтанейному розвитку, в їх живому житті, є пізнання їх, як єдності протилежностей» [5, 345—346]. Таким чином, у наведених вище положеннях ми знаходимо відповідь на поставлене запитання.

Життя у його спонтанному розвитку розкривається як єдністю протилежностей, так і їх тотожністю. В цьому розумінні істотної відмінності між категоріями «тотожність» і «єдність» немає. Але, на наш погляд, співвідношення вказаних категорій цим не вичерпується. В. І. Ленін визнавав відмінність між категоріями «єдність» та «тотожність». Тривалий час ці ленінські положення про відмінність термінів «єдність» та «тотожність» не привертали уваги дослідників. Тепер питання про співвідношення категорій «єдність» і «тотожність» часто розв'язується так: «тотожність» так само як і «збіг», «рівнодія» розглядаються як форми єдності протилежностей.

Ми ж схильні розглядати «тотожність», «збіг» як сторони, моменти «єдності». Єдність протилежностей насамперед означає, що протилежності не можуть існувати одна без другої.

Ф. Енгельс вказував: «...роз'єднання і протиставлення цих полюсів існують лише в рамках їх взаємного зв'язку та об'єднання і... навпаки, їх об'єднання існує лише в їх роз'єднанні, а їх взаємний зв'язок лише в їх протиставленні...» [2, 368]. Єдність протилежностей включає в себе їх взаємодопущення, взаємобумовленість. Ці відношення протилежностей властиві їм протягом всього розвитку речі, явища, процесу. Єдність протилежностей — завжди взаємодопущення, нероздільність. Мабуть, саме тому В. І. Ленін відзначив у «Філософських зошитах», що «нероздільність» інколи краще «єдності».

У тотожності протилежностей завжди є їх єдність, невіддільність. Нерідко зустрічається трактування тотожності як схожості. Безсумнівно, що поняття схожості має сенс в аналізі протилежностей хоча б тому, що вони є протилежні сторони однієї суті. В цьому вже виявляється їх схожість і навіть більше — їх збіг. Та все ж не в цьому основний категоріальний зміст тотожності. На нашу думку, тотожність протилежностей характеризує такий момент їх єдності, коли вони переходять одна в одну. Візьмемо, наприклад, ленінське положення про гнучкість понять. Конспектуючи «Науку логіки» Гегеля, В. І. Ленін у «Філософських зошитах» пише: «Всебічна, універсальна гнучкість понять, гнучкість, яка доходить до тотожності протилежностей,— ось в чому суть» [5, 96]. На полях зошита В. І. Ленін зауважує: «Думки про діалектику». Все, що доходить до тотожності протилежностей, В. І. Ленін називає суттю діалектики. Протилежності завжди єдині, але тотожними вони можуть бути, бувають, перетворюючись одна в одну.

«Діалектика,— пише В. І. Ленін,— є вчення про те, як можуть бути і як бувають (як стають *тотожними* протилежності,— при яких умовах вони бувають тотожні, перетворюючись одна в одну,— чому розум людини не повинен брати ці протилежності за мертві, застигли, а за живі, умовні, рухомі, перетворювані одна в одну» [5, 95]. Тотожність протилежностей якраз охоплює це перетворення протилежностей.

Часто взаємопроникнення протилежностей відносять до їх тотожності. Але хіба є внутрішні діалектичні протилежності, які не проникають одна в одну? (Взаємопроникнення ми розуміємо як утримання в собі в знятому вигляді своєї протилежності). У всякому позитивному є негативне і навпаки. Наприклад, у спадковості прихована у знятому вигляді здатність минулих поколінь пристосовуватись до умов життя.

Тотожність настає саме в момент перетворення однієї протилежності в іншу. У цьому ми бачимо основний зміст категорії «тотожність».

Перетворюючись одна в одну, протилежності не втрачають своєї визначеності; саме тому антиподом категорії «тотожність» виступає категорія «відмінність».

У трактуванні категорії «відмінність» дослідники теж не дійшли згоди. Пояснюється це тим, що філософська категорія «відмінність» розглядається поза її антиподом — «тотожністю», або у категорії «відмінність» абсолютизується лише її соціальний аспект; особливості, властиві соціальним відмінностям, беззастережно переносяться на зміст філософської категорії «відмінність».

Приклад подібного розуміння «тотожності» і «відмінності» ми знаходимо у книзі В. Є. Козловського «Развитие В. И. Лениным марксистского учения о противоречиях». «Тотожність явищ, — пише В. Є. Козловський, — якраз виражає той стан, коли ці суперечності ще не розкриті і перебувають ніби в прихованому вигляді, у формі простої відмінності, яка ще не є дозрілою суперечністю, але потенційно має її в собі» [7, 167].

У тотожності протилежності, навпаки, цілком визначені і розвинуті, їх розвиток дійшов до взаємоперетворення. Таким є, ми вважаємо, розуміння категорії «тотожності» як моменту єдності протилежностей.

Виникаючи, річ, явище, процес виступають як роздвоєння єдиного на протилежності. Протягом всього процесу розвитку протилежності взаємообумовлені, нерозривні. Тотожність протилежностей настає як певний результат розвитку, як необхідність наближення моменту розв'язання протилежностей; протилежності в процесі розвитку стають тотожними, виступаючи основою виникнення нових і т. д.

Отже, не про протилежності «в зародку чи відмінності», не про такі «протилежності, що згладжуються», йдеться, коли ми говоримо про їх тотожність, а про розвинуті, про такі, що розв'язуються.

Тотожність протилежностей не вичерпує всього багатства відношень протилежностей, а тому сама тотожність по відношенню до єдності виступає як сторона, момент єдності. Стороною, моментом єдності протилежностей виступає збіг і відмінність.

Виходячи з викладених вище положень, підхід до тотожності, збігу, рівності як форм єдності протилежностей здається нам не зовсім вдалим. Якщо тотожність, збіг, рівнодія розглядаються як форми єдності, то остання повинна розглядатися як їх зміст. Форма, з точки зору діалектичного матеріалізму, більш стійка, стабільна, консервативна. Зміст завжди більш рухливий, менш стійкий порівняно з формою. Але, як ми показали вище, єдність протилежностей завжди є умовою їх розвитку; тотожними ж вони стають лише в момент їх взаємо-

переходу. Рівнодія протилежностей може виникати і зникати в розвитку, може бути і не бути.

Отже, підхід до співвідношення категорії «єдності» та «тотожності» з позицій теорії розвитку взагалі, з позицій категорій «цілісність» і «момент» зокрема дозволив нам вичленити суттєвий зміст їх взаємовідносин.

Переходячи одна в одну, протилежності зберігають свою визначеність, в тотожності вони виступають у своїй відмінності. У їх перетворенні вони зберігають себе як різні сторони однієї й тієї ж сутності.

При поверховому ознайомленні з річчю вона постає перед нами як відірване від інших речей, як незмінна чи як абстрактна тотожність, абстрактне ціле. У цьому випадку ціле та тотожність ще не вичленувались у самостійні сторони речі. У пізнанні вони злиті з визнанням самого буття речі. «...Тотожність є визначення тільки простого безпосереднього, мертвого буття», — писав Гегель [5, 125].

Цей момент пізнання формальна логіка закріпила у вимозі одного з своїх основних законів — законі тотожності.

$A \in A$.

На противагу абстрактній, мертвій тотожності діалектична тотожність, конкретна, суперечлива. Вона включає собіривність речі, її сталість і несталість. Цю діалектичну суперечність собіривності і її мінливості відображають діалектичні категорії «тотожності» і «відмінності». Єдність тотожності і відмінності Ф. Енгельс розглядав насамперед як «неподільність тотожності» «відмінності», «...хоч ми не можемо і кроку ступити, щоб не наткнутись на це» [3, 429]. Тотожність у відмінності, відмінності в тотожності — насамперед саме в цьому відмінність діалектичної тотожності від тотожності абстрактної. — Конкретна тотожність містить у собі відмінність, зміну. Як і всі метафізичні категорії, абстрактна тотожність придатна лише для домашнього вжитку; де ми маємо справу з невеликими масштабами або з короткими відрізками часу; межі, в рамках яких вона придатна, різні майже для кожного випадку і зумовлюються природою об'єкта; ...і більшість природодослідників усе ще думає, що тотожність і відмінність є непримиренними протилежностями, а не односторонніми полюсами, які являють собою щось істинне тільки у своїй взаємодії, у включенні відмінності в тотожність [2, 494].

Діалектичне відношення «тотожність — відмінність» з боку збігу протилежностей виражається і акцентується категорією «тотожність». Найбільш глибокий і суттєвий зміст категорії «тотожність» розкривається законом єдності і боротьби протилежностей; тотожність виступає як момент їх єдності, коли протилежності переходять і перетворюються одна в одну.

В статье рассматривается соотношение категорий «единство» и «целое». Они часто употребляются как синонимы и не только потому, что эти категории близкие и нередко переходят друг в друга, но и потому, что вопрос о соотношении категорий «целое» и «единство» не решен в нашей философской литературе. Соотношение категорий «единство» и «целое» в статье рассматривается с позиций теории развития вообще и категорий «целое» и «часть», «целостность» и «момент» в частности. Такой подход дает возможность не соглашаться с трактовкой «тождества» противоположностей как формы их единства, а позволяет, на наш взгляд, рассматривать «тождество» как «момент» единства противоположностей.

ЛИТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс, т. 1.
2. К. Маркс і Ф. Енгельс, т. 20.
3. К. Маркс і Ф. Енгельс, Вибрані листи. К., 1949.
4. В. І. Ленін, т. 28.
5. В. І. Ленін, т. 38.
6. И. Т. Исаев. Специфические формы единства и противоречий. Вестник МУ, серия VIII, 1965, № 6.
7. В. Е. Козловский. Развитие В. И. Лениным марксистского учения о противоречиях. М., 1966.

ЗМІСТ

Л. К. Безродний. Діалектика елементів продуктивних сил . . .	3
В. І. Горбенко. Технічний прогрес і становлення комуністичного ставлення до праці . . .	14
Н. Я. Станілевич. Вплив розвитку продуктивних сил і виробничих відносин на зміни в побуті колгоспного села . . .	25
Г. Д. Бойко. Про вплив матеріальних відносин у побуті на виробництво . . .	35
Р. О. Довбуш. До питання про проблему потреб . . .	46
Н. І. Золотовська. Творча праця — головний фактор утвердження свободи особи . . .	55
В. М. Барановський. Місце і роль соціального почину в соціалістичному суспільстві . . .	63
І. І. Алексєвська. Свобода волі і моральна відповідальність особи . . .	70
В. О. Задворний. До питання формування самосвідомості пролетаріату . . .	79
С. П. Щерба. Поєднання демократичних і соціалістичних завдань у класовій боротьбі пролетаріату—закономірність соціалістичної революції . . .	87
С. М. Жданов. До питання про визначення категорії «влада» . . .	96
В. І. Даниленко. Місце наукової критики в контексті філософських категорій . . .	107
В. В. Гончаренко. Категорії «єдність» і «ціле» в світлі закону єдності і боротьби протилежностей . . .	114

Проблемы философии, вып. 10

(На украинском языке)

Редактор *В. Ф. Яновська*
Технічний редактор *Т. І. Хохановська*
Художній редактор *В. А. Єгоров*
Коректор *Ю. В. Пантелеева*

Здано до набору 18.XI 1968 р. БФ 07040. Зам.
№ 395. Видав. № 677. Тираж 550. Формат па-
перу 60×90¹/₁₆. Фіз. друк. аркушів 7,75. Умовн.
друк. аркушів 7,75. Обл.-видавн. аркушів 8,0. Папе-
рових аркушів 3,875. Підписано до друку 11.II
1969 р. Папір друкарський № 3. Ціна 56 коп.

Видавництво Київського університету,

Героїв революції, 4.

Т. П. Вид-ва КДУ — 1969, поз. 88.

Київська книжкова друкарня № 5
Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР
Київ, Репіна, 4.

НОВІ КНИГИ

Видавництва Київського університету

У 1969 році вийде з друку нова робота, присвячена 100-річчю з дня народження Володимира Ілліча Леніна, «В. І. Ленін і філософські проблеми сучасності» (15 арк., 1 крб. 28 коп.).

Автори досліджують важливі питання ленінської філософської спадщини у світлі сучасних досягнень науки і практики комуністичного будівництва, зокрема філософських проблем наукового комунізму, матеріалістичної діалектики і діалектичної логіки, філософських проблем сучасного природознавства (фізики, хімії, біології, космології та ін.).

Книга розрахована на викладачів, аспірантів, студентів і всіх, хто цікавиться проблемами марксистсько-ленінської філософії.

Замовлення надсилайте у Видавництво КДУ (м. Київ, вул. Героїв революції, 4).

56 коп.

ВИДАВНИЦТВО КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ